

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

היבטים של חופש אקדמי בישראל ובעולם

אין ראוי להרחיק שום דבר המתנגד אל דעתו לאהבת החקירה וידיעה... וע"י זה האדם בא אל תוכן אמיתת הדברים ולעמוד על האמת הגמור... כי כל גיבור שרוצה להתנגד על אחד להראות גבורתו הוא חפץ מאוד שאותו שבא כנגדו יתגבר בכל אשר יוכל, ואז אם ינצח אותו הגיבור שבא להתגבר כנגדו נראה שהמנצח גיבור ביותר...

מהר"ל מפראג, באר הגולה ירושלים תשל"א, באר שביעי, קנ-קנא

כתיבה: רועי גולדשמידט, עו"ד ירון אונגר

כ"ב בחשוון תשס"ע

31 באוקטובר 2010

אישור: עו"ד הודיה קין, שרון סופר

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

תמצית

מסמך זה נכתב לבקשתו של חבר הכנסת חיים אורון, ונבחנות בו סוגיות בחופש האקדמי של סגל ההוראה והמחקר ושל המוסד האוניברסיטאי, ובכללן הגבלת תוכני לימוד באוניברסיטאות.

- **החופש האקדמי נועד לאפשר מחקר והוראה בחתירה לאמת המדעית, ללא תלות, ללא מורא וללא משוא פנים. בדיון על חופש אקדמי מקובל להבחין בין חופש המחקר וההוראה לבין חופש פעולה והתבטאות חוץ-אקדמיים.** הבחנות אחרות הן בין חופש אקדמי אישי לחופש אקדמי מוסדי ובין ההיבט המינהלי להיבט האקדמי.
- **אפשר להבחין בכמה מקורות איום אפשריים על החופש האקדמי:** הממשלה או רשויות המדינה; גורמים מממנים; גורמים אידיאולוגיים קיצוניים; הגמוניה תוך-אקדמית.
- **חופש המחקר וההוראה של איש האקדמיה משמעותו הזכות לבחור הן את נושאי המחקר וההוראה והן את אופני המחקר וההוראה,** בלי להיות נתון למרות של מקור סמכות, וכל זאת לשם קידומו של הידע האקדמי בצורה המיטבית.
- לשיטתו של רובינשטיין, בקורסי חובה צריך להיות שיקוף של מגוון הדעות האקדמי. מנגד, פינקין ופוסט גורסים כי שוחרי האיזון אינם מבקשים איזון מקצועי, אלא איזון פוליטי. לטענתם, יש ניסיונות להפוך את האקדמיה למרחב ניטרלי וא-פוליטי, ואלו נוגדים את עקרונותיה של האקדמיה. לשיטתם, יש אין-סוף נושאים שנויים במחלוקת, ודרישה להצגה מאוזנת תיצור אפקט מצנן לחופש האקדמי ותפגע ביכולת לנהל דיונים וויכוחים אקדמיים ולהקנות דעת בדרך הפדגוגית האפקטיבית ביותר.
- גנז ורובינשטיין גורסים כי בכל מקרה חירות ההוראה והמחקר כפופה לקריטריונים של רציונליות, מקצועיות ומוסר.
- **חופש המחקר וההוראה נתפס כגרעינו של החופש האקדמי, אולם מעמדו של חופש הפעולה והביטוי החוץ-אקדמי הוא נושא מורכב יותר ושנוי במחלוקת.** על-פי הגישה המצמצמת יש מקום להחיל על אנשי אקדמיה כללים והגבלות על חופש הביטוי הן משום שהם מקבלים שכר שעיקרו מתקציב המדינה והן בשל הסמכותיות המוקנית לדבריהם מתוקף תפקידם. על-פי הגישה המרחיבה יש למנוע הגבלות על חופש הביטוי של אקדמאים כל עוד הוא חוסה במסגרת החוק, הן הגבלות מטעם המוסד והן הגבלות מטעם המדינה.
- יש המציעים לבחון את החופש האקדמי לפי הזיקה בין נושא הדיון לתחום עיסוקו המקצועי של האקדמאי.
- **הבטחת החופש האקדמי במוסדות להשכלה גבוהה בישראל עוגנה בחוק המועצה להשכלה גבוהה, התשי"ח-1958: סעיף 15 בחוק, "חופש פעולה", קובע כך: "מוסד מוכר הוא בן חורין לכלכל ענייניו האקדמיים והמינהליים, במסגרת תקציבו, כטוב בעיניו".** בסעיף זה מעוגן החופש האקדמי המוסדי בלבד, ואילו החופש האקדמי האישי נחשב בדרך כלל לנגזרת של עקרון חופש הביטוי.

- **בתי-המשפט בישראל קבעו שהחלטות הנוגעות לתוכן ההוראה והמחקר אינן נתונות לביקורת שיפוטית.**
- **על-פי חוק זכויות הסטודנט, התשס"ז-2007, כל סטודנט רשאי להביע את דעותיו, עמדותיו והשקפותיו על התוכן של חומר הלימוד והערכים המובעים בו, וכן להתארגן ולהפגין בכל תחום ונושא. יש הסוברים שמכוחה של זכות זו יש ללמוד גם על זכותם של הסטודנטים שלא להיחשף בעל כורחם לתעמולה של מרצים המעוניינים לכפות את האידיאולוגיה הפוליטית שלהם.**
- **המועצה להשכלה גבוהה בודקת תוכניות לימודים חדשות. שלבי תהליך הבדיקה הם הגשה של תוכנית, רישומה באגף האקדמי של המל"ג ובדיקה של ועדת מומחים; בהסתמך על המלצות הוועדה ולאחר דיון של המל"ג מתקבלת החלטה. המל"ג איננה מפקחת או מחייבת דיווח על שיבוצו או שינויו של קורס יחיד בתוכנית לימודים שכבר אושרה.**
- **נוסף על הליך הבקרה של תוכניות חדשות הוקם במל"ג, בעקבות החלטה מיוני 2003, אגף להערכת איכות והבטחתה במוסדות להשכלה גבוהה. הליך הבקרה נוגע לכל היבטי הפעילות של היחידה הנבדקת: מטרות ויעדים; תוכנית הלימודים ורמתה; סגל ההוראה; מחקר; סטודנטים; מבנה ארגוני; תשתיות פיזיות ומינהליות; מנגנוני הערכת איכות פנימיים.**
- **בתשובה של פרופ' כרמי, יושבת-ראש ועד ראשי האוניברסיטאות, על פניית מרכז המחקר והמידע של הכנסת נאמר, בין השאר, כי "על תוכניות הלימודים באוניברסיטאות מופקדים הפקולטות, החוגים וועדות ההוראה, ונוהלי האישור של הקורסים השונים – בין קורסי חובה, בין קורסי רשות – מוסדרים בהוראות הוועדה לנוהלי הוראה ולימוד".**
- **רובינשטיין טוען כי "יש צורך ביצירת קוד אתי שיתקבל על-ידי הגופים המייצגים והדמוקרטיים של ההשכלה הגבוהה, אשר יהווה מדריך נאות לאיש הסגל ולמוסד", כמו בארגוני סגל בארצות-הברית. בישראל לא מצאנו קוד אתי בין-אוניברסיטאי, אך מצאנו כי אוניברסיטת בן-גוריון פרסמה קוד אתיקה אקדמית.**
- **עקרון החופש האקדמי מוכר ומכובד בכל מדינות העולם. הדבר בא לידי ביטוי בהמלצות ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם (UNESCO). בהיבט המוסדי, המלצות אלו מחייבות כיבוד של המינהל העצמי של המוסדות להשכלה גבוהה. בהיבט האישי הן מחייבות לכבד את זכותם של חברי הסגל האקדמי לחירות, חופש מחשבה, מצפון, דת, ביטוי, התאספות, התאגדות ותנועה, ואוסרות פגיעה בזכותם של חברי הסגל לתרום לשינוי חברתי באמצעות ביטוי חופשי של עמדותיהם בדבר מדיניותה של ממשלתם ובדבר המדיניות הנוגעת להשכלה הגבוהה.**
- **ההמלצות קובעות שאין לכפות על אנשי הסגל האקדמי ללמד בניגוד למידע המחקרי שבידיהם או בניגוד לצו מצפונם, ומכירות בזכותם לערוך כל מחקר ללא התערבות או דיכוי ולפרסם את תוצאותיו.**
- **עקרון החופש האקדמי קיבל ביטוי גם במגילת זכויות היסוד של האיחוד האירופי, באמנות אחרות שנחתמו בין מדינות האיחוד ובהחלטותיה של מועצת אירופה.**
- **עקרון החופש האקדמי מעוגן במרבית מדינות העולם גם בחקיקה. על-פי רוב מדובר בחקיקה רגילה, אך יש מדינות שבהן עיקרון זה נחשב לעקרון-על שהוא חלק מחוקת המדינה (דרום-אפריקה, גרמניה, יפן ועוד).**

- בחלק מן המדינות נמצאו בחקיקה ראשית סייגים הנוגעים לתחולתו של עקרון החופש האקדמי, דוגמת דרישה להימנע מהפעלת לחץ על סטודנט בשל עמדותיו הפוליטיות, האידיאולוגיות או הדתיות, דרישת נאמנות לחוקה, חובה לשמור על הגינות ואובייקטיביות מדעית, וקביעה שהחופש האקדמי אינו חל על תעמולה למלחמה, על הסתה לאלימות ועל דברי שנאה על בסיס גזע, דת, אתניות או מגדר.
- בחלק מן המדינות מצאנו שהחקיקה עוסקת בצורך להבטיח גיוון אינטלקטואלי במסגרת השמירה על החופש האקדמי, החל מהכרה עקרונית בחשיבותו של גיוון שכזה וכלה בדרישה המחייבת את חברי הסגל האקדמי לנהוג באובייקטיביות ובסובלנות כלפי עמדות הסותרות את עמדתם.
- יש מדינות שבהן ההגנה על החופש האקדמי התפתחה בעיקר בפסיקה (ארה"ב), יש מדינות שבהן הוא נשמר מכוחם של הסכמים קיבוציים (אוסטרליה) ויש שהוא תוצאה של מנהג אקדמי ההופך למעין הסכם קיבוצי (ארה"ב).
- הפסיקה האמריקנית שללה חוקים שדרשו ממרצים להצהיר על הסתייגותם מעמדות פוליטיות מסוימות כתנאי להעסקתם, ושללה פיטורין של מרצה רק בשל הבעה של דעות שנויות במחלוקת, כל עוד הדבר לא גרם לפגיעה אישית בתלמידים או באווירת הלימודים.
- עם זאת, בשנים האחרונות מתגברת בארה"ב הנטייה לראות באנשי הסגל האקדמי עובדי ציבור, ולהחיל עליהם את הכללים המחמירים החלים על עובדי הציבור, המאפשרים בנסיבות חריגות לפטר עובד שהטיח ביקורת פומבית במעסיק (האוניברסיטה, משרד החינוך).
- בתי-המשפט בארה"ב הכירו בזכותן של האוניברסיטאות עצמן למנוע ממרצים להביע עמדות דתיות בהרצאות אקדמיות, לפקח ולבקר את סגנון ההוראה של מרצים שאינם מן המניין.
- בתי-המשפט בארה"ב ביטלו חוקים שיש בהם משום התערבות בתוכן ההוראה, אף כאלה שדרשו ליצור איזון בין עמדות מחקריות, ופסלו תקנות שביקשו לשלוט על תוכן ההוראה באמצעות מדיניות תקצוב.
- בתי-המשפט בגרמניה וביפן ניסו להתמודד עם השאלה איזו פעילות היא "אקדמית" ואיזו אינה ראויה לאצטלה זו. המשפט הגרמני מגדיר את הפעילות האקדמית באופן אנליטי, כהתנהגויות, החלטות ותהליכים המבוססים על הכללים האקדמיים של חיפוש ידע וניתוח משמעותו. ואולם, החופש האקדמי מגן גם על דעות מיעוט, על טיעונים מוטים ועל תיאוריות שאינן מתמודדות כראוי עם תיאוריות מנוגדות, כל עוד לא הוכח שהדיון לוקה באופן שיטתי בהסתרת עמדות הסותרות את דעת הדובר.
- בתי-המשפט ביפן ביקשו להתמודד עם שאלה זו באופן פונקציונלי יותר, והציעו כמה מבחני עזר להגדרת האקדמיות של הפעילות, ובהם: האם הפעילות פתוחה לקהל הרחב או שהיא מיועדת לסטודנטים בלבד? האם הפעילות נעשית תחת הדרכה ופיקוח של סגל ההוראה? האם היא קשורה לנושאים הנלמדים? פעילות שאינה אקדמית לפי מבחני עזר אלו לא תזכה להגנה, גם אם היא נעשית בין כתליו של מוסד אקדמי.
- באנגליה יש בחקיקה ראשית הגנה מיוחדת על השמעה של עמדות שנויות במחלוקת או לא מקובלות; הגנה כזאת לא נמצאה במדינות האחרות שנסקרו. החוק האנגלי ייחודי גם בכך שהוא קובע מנגנון לשמירה על החופש האקדמי באמצעות הטלת חובה על המוסדות האקדמיים לחבר קוד אתי שיבטיח את השמירה על החופש האקדמי, ומינוי נציב מיוחד שתפקידו לפקח על

מילויה של חובה זו ועל השמירה על החופש האקדמי במוסדות להשכלה גבוהה. ואולם, נציב זה נדרש להתחשב במילוי תפקידיו בעמדת מזכיר המדינה.

בשנת 1632 נשפט הפיזיקאי והאסטרונום האיטלקי גלילאו גליליי בעוון כפירה בשל תמיכתו בתפיסה הקופרניקאית, שעל-פיה כדור הארץ סובב את השמש, והפצתה. במשפטו "הודה" גלילאו כי שגה וכי אכן השמש סובבת את כדור הארץ, כדי שלא לסבול עינויים בידי האינקוויזיציה ומוות על המוקד; אלה היו מנת חלקו של ג'ורדנו ברוננו, שתמך בתפיסה הקופרניקאית ונשפט על כך כ-30 שנה קודם לכן. גלילאו נמצא אשם בכפירה ונידון למאסר עולם. בשל גילו המתקדם – 69 שנה – הומר עונשו במעצר בית ונאסר עליו לפרסם את כתביו או לתמוך בתפיסה הקופרניקאית.¹

רקע

מסמך זה נכתב לבקשתו של חבר הכנסת חיים אורון, ונבחנות בו סוגיות של חופש אקדמי של סגל ההוראה והמחקר ושל המוסד האוניברסיטאי, ובכלל זה הגבלת תוכני לימוד אוניברסיטאיים.

במסמך מובא רקע תיאורטי קצר על המושג חופש אקדמי, מתוך התמקדות בחופש ההוראה והמחקר, אחר כך נסקרת תמונת המצב של חופש ההוראה ושאלת קיומם של מנגנוני בקרה תוך-אוניברסיטאיים בישראל, ולבסוף נערכת השוואה לחקיקה ולפסיקה במדינות אחרות.

1. חופש אקדמי

חופש אקדמי נתפס כנשמת אפה של האקדמיה. עם זאת, למרות השימוש הרווח במושג זה, גבולותיו אינם תחומים לגמרי והם שנויים במחלוקת.

החופש האקדמי נועד לאפשר מחקר והוראה בחתירה לאמת המדעית, ללא תלות, ללא מורא וללא משוא פנים. החופש האקדמי נועד הן להקנות את הכלים הפרקטיים (תקציב, אוטונומיה מחקרית ועוד) והן לאפשר את האטמוספירה החברתית (תחושת חופש ורדיפת דעת ללא פחד מרדיפה ועוד) הדרושים לשם קידומו של הידע האקדמי. קידום הידע תלוי ביכולת לבחון כל העת את הידע הקיים והדעות עליו ואת האפשרות לקרוא עליהם תיגר, בדרך להסברים מדעיים חלופיים.

כפי שמסביר פרופ' חיים גנז במאמרו על חופש אקדמי,² היבטים של חופש אקדמי מוקנים לישויות שונות ונתונים למתחים ביניהן: **מורי האוניברסיטה** חפצים באוטונומיה בבחירת תוכניות המחקר וההוראה אל מול הפקולטה או תת-היחידה האקדמית; **הפקולטה ותת-היחידות האקדמיות** מעוניינות לשמר את חירותן האקדמית אל מול **רשויות האוניברסיטה**; **האוניברסיטה** מעוניינת לשמור על החופש האקדמי אל מול **החברה בכלל** ואל מול רשויות בפרט. כמובן, מתחים סביב סוגיית החופש האקדמי עלולים להתגלע גם בין שחקנים אחרים בשדה האמור, שלא על-פי הדוגמאות דלעיל.

גנז מציין כי לחופש האקדמי יש שני היבטים מרכזיים: **(1) חופש המחקר וההוראה**; **(2) חופש פעולה והתבטאות חוץ-אקדמיים.**

פרופ' אמנון פזי³ וד"ר יצחק (יאני) נבו⁴ מבחינים בין **חופש אקדמי אישי לחופש אקדמי מוסדי**: האחד נועד להגן על חירותו של החוקר מהשפעות זרות ולא ענייניות על המחקר, ההוראה והפרסום המדעי,

¹ מתי רגב, "ארבעה שנסעו אל השמש העומדת", <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=2178&kwd=2441>, תאריך כניסה: 20 באוקטובר 2010.

² חיים גנז, "חופש אקדמי", עיוני משפט יב, תשמ"ז, באתר: http://www.socialscienceisrael.org/wp-content/uploads/2010/08/gans_acadfree.pdf, תאריך כניסה: 27 באוקטובר 2010 (להלן: גנז, חופש אקדמי).

³ אמנון פזי, "חופש אקדמי במציאות הישראלית", **אקדמיה** 11, יוני 2002, עמ' 5-7. http://www.iucc.ac.il/academia/Academia_11.pdf, תאריך כניסה: 27 באוקטובר 2010.

ואילו האחר נועד להגן על עצמאותה של האקדמיה כמערכת מוסדית מול המערכות השלטוניות המסדירות ומממנות אותה. גם לחופש האקדמי המוסדי פנים שונות: כאלה הקשורות ל**היבט המינהלי** של חירות המוסד בניהול תקציבו וכאלה הקשורות ל**חירות המוסד בבחירת תחומי ההוראה והמחקר**. כמובן, ההיבטים השונים של החופש האקדמי קשורים קשר הדוק אלה באלה.

החופש האקדמי נתון לאיומים עקרוניים ופרקטיים ממקורות שונים, במידה המשתנה מעת לעת. מקובל לציין כמה מקורות איום אפשריים:⁵

- **הממשלה או רשויות המדינה** עלולות להוות גורם מאיים הן בשל רצון להשפיע על חלוקת המשאבים התוך-אקדמית לשם תועלת משקית, והן בשל רצון לעצב את סדר-היום האקדמי והתרבותי כדי להצר את צעדיהם של אישים או קבוצות המבקרים את דפוסי הפעולה של השלטון. דוגמאות קיצוניות ובולטות מן העבר: פיטורין של מרצים בגרמניה הנאצית בשל מוצאם ובימי הסנטור מקארתי בארצות-הברית בשל הזדהות פוליטית-חברתית.
- בגופים הממומנים באופן פרטי או מכספי תרומות, יש חשש לניסיון לחזק עמדות או תחומי ידע הקרובים ללבם של **הגורמים הממומנים**, לצמצם את הביקורת כנגדם ולרתום ידע מדעי ליישומים פרקטיים לתועלת הגורם המממן באופן שמצמצם את החתירה לאמת מדעית.
- גורמים אידיאולוגיים קיצוניים עלולים לפעול להגבלת החופש האקדמי בדרכים כגון איסור ללמד תיאוריות הסותרות תפיסות דתיות (דוגמת אבולוציה), או פעולה כנגד האקדמיה משום שהיא נתפסת כגורם דומיננטי והגמוני הנוגד תפיסות לאומניות. גורמים כאלה עשויים לפעול להגבלת החופש האקדמי, הבא לידי ביטוי גם בקיומו של מגוון דעות, באמצעות שלילת הלגיטימיות של דעות שונות.
- יש הגורסים כי גם **הגמוניה תוך-אקדמית** עשויה להגביל את החופש האקדמי, בשל הגדרת גבולות השיח הלגיטימי כך שתיאוריות מסוימות לא יבואו לידי ביטוי והשפעתן של "אופנות אקדמיות" על הנושאים שמקובל לחקור, לפרסם או ללמד.

1.1. חופש המחקר וההוראה

חופש המחקר וההוראה של איש האקדמיה בא לידי ביטוי הן בזכותו לבחור את **נושאי** המחקר וההוראה והן בזכותו לבחור את **אופני** המחקר וההוראה, בלי להיות נתון למרות של מקור סמכות, וכל זאת לשם קידומו של הידע האקדמי בצורה המיטבית.

החוקרים חלוקים בדבר מידת החירות שמקנה חופש המחקר וההוראה. **ככלל, רווחת התפיסה שאין להקנות לסמכות חוץ-אקדמית זכות או יכולת להתערב בתכנים הספציפיים הנלמדים, אולם מידת ההתערבות התוך-מוסדית מוסכמת פחות.** גנז⁶ גורס כי מחלוקת מקצועית בין מרצה בכיר לדיקן על תוכני קורס אקדמי היא לגיטימית ואף חשובה, אולם אין מקום לשימוש של הדיקן בסמכותו כעילה

⁴ יצחק (יאני) נבו, "שני דגמים של חופש אקדמי: המקרה הישראלי", **תרבות דמוקרטית** 9, תשס"ה, עמ' 137-167.
⁵ יצחק גל-נור, "השכלה גבוהה במצוקה", **אלפים** 34, דצמבר 2009, עמ' 130-147. דוגמאות רבות לאמור מובאות בספר Matthew W. Finkin and Robert C. Post, *For The Common Good: Principles of American Academic Freedom*, Yale University Press, 2009 (2009) (להלן: פינקין ופוסט, 2009).

⁶ גנז, חופש אקדמי.

לשינוי תוכני הקורס. שלא כמו גנז, פרופ' אמנון רובינשטיין⁷ מציין בהקשר דומה כי "גוף אקדמי בתוך האוניברסיטה רשאי, על-פי עקרונות מקובלים, לפקח על התוכן האקדמי – להבדיל מתוכנו הפוליטי-ערכי – של הקורס והסילבוס שלו, במיוחד כאשר מדובר בקורס חדש", וכי גישה זו מקובלת בארצות-הברית, שם אף הפקולטה אחראית לגיבוש תוכנית הלימודים כולה.

נוסף על כך רובינשטיין⁸ גורס כי בקורסי חובה צריך להיות **שיקוף של מגוון הדעות האקדמי**, דהיינו הצגה שאיננה חד-צדדית, המציגה כמה פרספקטיבות עיקריות שונות בנושא הנדון. רובינשטיין מבהיר כי אין בכך לשלול התמקדות בגישה אחת, אלא שיש להבהיר זאת ללומדים ולהציג אותה בתוך השדה המחקרי הכללי, ובתוך כך להתייחס במידה מסוימת לגישות שונות, לפי סטנדרטים של מקצועיות אקדמית.

פינקין ופוסט מציינים בספרם⁹ הבוחן את החופש האקדמי בארצות-הברית כי בקרב מבקרים של האקדמיה נפוצה הקריאה ל"יותר איזון" ו"להוראה" **"סבלנית"**. הנימוק הרווח לקריאות אלו מקורו בטענה שיש חוסר איזון פוליטי בסגל האקדמי בשל נטייה של הסגל האקדמי הבכיר לשמאל הפוליטי. פינקין ופוסט גורסים כי שאלת השיוך הפוליטי, ללא קשר לאמיתות הטענה, איננה רלוונטית, שכן המחקר וההוראה צריכים להיבחן על-פי הכישורים המקצועיים של האקדמאים ולא על-פי השיוך הפוליטי שלהם.

אשר לטענות בדבר צורך באיזון, הם מציינים כי המקצועיות האקדמית בכל דיסציפלינה דורשת את הצגתן של "אבני הדרך הבולטות" בה, לפי הסטנדרטים המקובלים בתחום. למשל, אין ללמד כראוי ביולוגיה בלי ללמד על האבולוציה. ואולם, לטענתם, שוחרי האיזון אינם מבקשים איזון מקצועי, אלא איזון פוליטי. לטענתם, איזון פוליטי משמעו לעתים קרובות חוסר מקצועיות: מתן זמן הצגה שווה לתיאוריות אבולוציוניות ולתיאוריות של "עיצוב תבוני" (Intelligent Design) – תיאוריות המצביעות על קיומו של בורא לעולם – במסגרת לימודי ביולוגיה, היא אקט לא מקצועי, גם אם כביכול "מאוזן". פינקין ופוסט גורסים כי ניסיונות אלו להפוך את האקדמיה למרחב ניטרלי וא-פוליטי נוגדים את עקרונותיה של האקדמיה. לשיטתם, יש אין-סוף נושאים שנויים במחלוקת, ודרישה להצגה מאוזנת תיצור אפקט מצנן לחופש האקדמי ותפגע ביכולת לנהל דיונים וויכוחים אקדמיים ולהקנות דעת בדרך הפדגוגית האפקטיבית ביותר. כפועל יוצא מזה ייפגעו הידע והיכולת של סטודנטים לבחון סוגיות מתוך חירות ועצמאות הדעת.

לדברי פינקין ופוסט, בארצות-הברית נשמעים קולות המבקרים של האקדמיה וטוענים כי נוצרת בה **"סביבה עוינת לעמדות פוליטיות ולאמונות דתיות"**. הם מתנגדים לטענה זו ומבהירים את הבעייתיות של מדד כזה. לשיטתם, אכן, לפי כללי האתיקה המקצועית המרצה נדרש לכבד את תלמידיו ולא להציק להם, לא להפלותם ולא לנצל אותם, אך יש להבחין בין כבוד לסטודנט לבין כבוד למחשבותיו או לאמונותיו. בהשכלה הגבוהה, הם גורסים, אין מחשבה או רעיון המוגן מפני ביקורת, גם אם זו מחשבה שהסטודנט מזדהה אתה, שכן זו אחת המטרות של ההוראה האקדמית – ליצור ריחוק ביקורתי בין הסטודנטים לרעיונותיהם. הטלת ספק ברעיונות, בעמדות ובמחשבות היא מן העקרונות הבסיסיים של

⁷ אמנון רובינשטיין, "חופש הביטוי האקדמי", טיוטה, עתיד להתפרסם ב"משפט ועסקים" בנובמבר 2010, <http://www.amnonrubinstein.org/images/stories/pdf/journal%20hebrew/academic.pdf>, תאריך כניסה: 28 באוקטובר 2010 (להלן: רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי).

⁸ שם.

⁹ פינקין ופוסט, 2009 עמ' 101-111.

החשיבה המדעית, ולכן חשוב שלא לפגוע בעיקרון זה באצטלה של "יצירת סביבה עוינת". כאמור, אסור לפגוע בסטודנט או להפלותו לרעה משום שהוא מחזיק בעמדות מסוימות.

גנז ורובינשטיין גורסים שניהם כי בכל מקרה **חירות ההוראה והמחקר כפופה לקריטריונים של רציונליות, מקצועיות ומוסר. ואולם, לדברי גנז, אין מקום ליצירת מנגנון התערבות או פיקוח על תוכני המחקר וההוראה, בשל המומחיות הרבה הנדרשת לכך, בשל האפקט המצנן על החופש האקדמי ובשל החשש מקושי בשיפוט נטול פניות. נוסף על כך, לשיטתו של גנז רוב המקרים של תוכני מחקר והוראה השנויים במחלוקת הם מקרים גבוליים התלויים בפרספקטיבה מקצועית בתחום, ולא בנקל אפשר להציב בהם מסמרות קטגוריים.**

הצידוק לחופש הוראה ומחקר ולא-תלות במקור סמכות חיצוני, לדברי גנז, הוא שהחוקר עצמו (ובעיקר חוקר בכיר) אמור להיות בר-סמכא בתחומו, ומכאן שאין לחייבו להכפיף את שיקול דעתו למקור סמכות אחר, מקצועי פחות. צידוק נוסף, לדברי גנז, הוא שעילת קיומה של האקדמיה היא הדעת והחתימה לאמת כשלעצמם ולא רק ככלי תועלתני, אשר בהיותו כזה הוא כפוף לשיקולים החיצוניים למהות הידיעה. עם זאת, גם גנז סבור כי ערך הידיעה איננו ערך בלעדי, אלא יש לאזנו עם מכלול ערכים נוספים, פנים-אקדמיים וחוץ-אקדמיים, ובהם רצונותיה וצרכיה של החברה ורצונותיהם של החוקרים עצמם. חשוב לציין כי לשיטתו, רצון החברה איננו בעל מעמד נעלה על שאר השיקולים, ואת איזון מכלול ההכרעות הללו יש להותיר בידיה של האקדמיה, החל ברמת החוקר היחיד וכלה ברמת האוניברסיטה.

להבדיל מגנז, פרופ' סטיבן גולדשטיין¹⁰ גורס כי "שאלות על מה ללמוד ולחקור כרוכות בשיפוטי ערך על הקצאת משאבים בחברה, ואת התשובה לשאלות אלה עלינו למצוא על-ידי שנתבונן ברצון-החברה." כלומר, גולדשטיין מקבל את הגישה שלפיה רצון החברה הוא בעל משקל עדיף בקביעת תוכני הלימוד.

1.2. חופש פעולה והתבטאות חוץ-אקדמיים

חופש המחקר וההוראה נתפס כגרעינו של החופש האקדמי, אולם מעמדו של חופש הפעולה והביטוי החוץ-אקדמי הוא נושא מורכב יותר ושנוי במחלוקת. גולדשטיין מגדיר את חופש הפעולה והביטוי החוץ-אקדמי כ"חירות מצנזורה בהבעת דעות כאזרח"; גנז מרחיב את הזירה גם לחופש ההתאגדות, החופש להפגין ועוד, אך גם לשיטתו, אין בחופש האמור להרחיב את "תחומי החירות הפוליטית המותרת", דהיינו, אין ביטוי פוליטי האסור על האזרח הפשוט שאמור להיות מוגן על-ידי חופש הביטוי האקדמי.

ככלל, אפשר להציג שני קטבים ביחס לחופש הפעולה וההתבטאות החוץ-אקדמיים: על-פי הגישה המצמצמת יש מקום להחיל על אנשי אקדמיה כללים והגבלות על חופש הביטוי הן משום שהם מקבלים שכר שעיקרו מתקציב המדינה והן בשל הסמכותיות המוקנית לדבריהם מתוקף תפקידם, כשם שמוטלות הגבלות על עובדי מדינה ועל חיילים. על-פי הגישה המרחיבה יש למנוע הגבלות על חופש הביטוי של גורמים אקדמיים כל עוד הוא חוסה במסגרת החוק, הן מטעם המוסד והן מטעם המדינה. הנימוקים לגישה המרחיבה הם בין השאר תפיסת התפקיד של האקדמיה והתפיסה שיש ערך רב לביטוי של אקדמאים בשל הכישורים שלהם.

¹⁰ S. R. Goldstein, "Academic Freedom", *Israel Law Review* 11, 1976.
בתוך: גנז, חופש אקדמי.

גנז גורס כי הגבלות על חופש הביטוי של חיילים ושל עובדי מדינה נובעות מתפקידם של המוסדות שהם פועלים בהם: סדר, ביטחון ומימוש החלטות ומדיניות. ההגבלות המסוימות על חופש הביטוי של חיילים ושל עובדי מדינה נועדו לצמצם קונפליקטים, ספקנות עצמית מוגזמת ונאמנויות כפולות. אלה אינן קיימות אצל אנשי אקדמיה, ולא זו בלבד אלא שיש סיבות נוספות לתת חסינות והגנה מיוחדת לזכויות הביטוי הפוליטי של גורמים אקדמיים:

▪ הפגיעה הנוצרת מצמצום חופש הביטוי של אנשי צבא ועובדי מדינה בערך החברתי של חופש ביטוי יכולה להיות מאוזנת מחדש על-ידי העצמתו או עיגונו של חופש הביטוי בקרב קבוצות אחרות, בעיקר אקדמאים.

ביקורת אפשרית על טיעון זה היא שמשמע ממנו כי חופש ביטוי הוא מעין משאב כלל חברתי, וכשמצמצמים אותו בקרב קבוצה אחת אפשר ליצור איזון באמצעות הרחבתו בקרב קבוצה אחרת. ואולם, אפשר להניח כי המימוש של חופש הביטוי אצל אנשי אקדמיה שונה ממימוש אצל אנשי צבא או עובדי מדינה. יתר על כן, לפי עמדה זו חופש הביטוי אינו זכות פרטית.

▪ הערך של האוניברסיטה כמקדמת הידיעה האנושית מצדיק מתן משנה תוקף לחירויות האזרחיות במסגרתה. "כשם שחיילים צריכים להיות כלבי שמירה של ביטחון, צריכים פרופסורים להיות כלבי שמירה של החירות האישית, הביקורתיות והספקנות".

▪ לאקדמאים יש – או אמורים להיות – כישורים טובים יותר מעצם עיסוקם המקצועי, ובעיקר יכולת חשיבה שיטתית וכושר ביקורתי. נוסף על כך רבים מהם רכשו ידע בתחומים המעשירים את השיח הפוליטי: פילוסופיה, משפטים, סוציולוגיה ועוד.

ביקורת אפשרית על שני הטענות האלה היא שמשמע מהם כי חופש הביטוי איננו זכות שוויונית הנתונה לאזרח באשר הוא אלא היא פונקציה של השכלתו או של תחום עיסוקו המקצועי.

לבד מסוגיית העצמאות והאי-כפיפות לקונצנזוס לאומי, רובינשטיין מציין כי בבסיסו של רעיון החופש האקדמי עומד מגוון הדעות והעשרת הדיון בעמדות שונות. רובינשטיין תוהה במאמרו אם ראוי כי לא רק דעות המנוגדות לעמדת רוב הציבור יקבלו הגנה במסגרת החופש האקדמי, אלא גם דעות שרוב הציבור תומך בהן יזכו להגנה כזאת.

ההבחנה שבה השתמשנו לעיל בין חופש מחקר והוראה לחופש פעולה והתבטאות חוץ-אקדמי היא הבחנה נפוצה ומהותית, אך יש המציעים לבחון את החופש האקדמי לפי הזיקה בין נושא הדיון לתחום עיסוקו המקצועי של האקדמאי.¹¹ על-פי גישה זו, כל עוד הנושא הוא בתחום המקצוע של האקדמאי, נתון לו חופש אקדמי הן מחוץ לאקדמיה והן בתוכה. מנגד, על-פי גישה זו, בנושאים שאינם בתחומי סמכותו המקצועית, אין הוא חוסה בצלו של החופש האקדמי. מבקרי גישה זו גורסים כי אף שלכאורה הבחנה זו מפשטת את שאלת תחולתו של החופש האקדמי, למעשה שאלת גבולותיו נותרת עמומה.

¹¹ L. Andreescu, "Individual Academic Freedom And Professional Acts, *Educational Theory* 59/5, 2009, pp. 559-578.

להבדיל משיטתו של גנז, שלפיה יש ערך יתר לביטוי של אקדמאי מכוח היותו אקדמאי, גולדשטיין ופרופ' נעם חומסקי¹² גורסים כי כימיה או בלשנות למשל (הדוגמאות שהם מביאים, בהתאמה) אינן רלוונטיות או בעלות ערך מוסף בדיון בבעיות פוליטיות. לפיכך, גולדשטיין סבור כי אין מקום לתת חיסיון ממגבלות המעסיק או המדינה על ביטוי פוליטי של אקדמאי.

רובינשטיין איננו מאמץ את הגישה שלפיה האקדמאי מוגן רק בנושאי התמחותו האקדמית, אך סובר כי חסותו של החופש האקדמי מחייבת כי הדיון, גם אם אינו בתחומי מקצועיותו האקדמית של הדובר, יתנהל באורח אקדמי: טיעונים המבוססים על ראיות, שימוש בשפה ראויה שאיננה כוללת חרפות, גידופים ותוארי גנאי וחתירה לאמת.

1.2.1. חרם אקדמי

להלן דיון קצר בסוגיית הקריאה לחרם אקדמי על אוניברסיטאות.

מדינת ישראל מתמודדת עם תופעות של חרם כלכלי ואחר זה שנים רבות, עוד מטרם הקמת המדינה.¹³ בעשור האחרון הפכה התופעה של חרם אקדמי או ניסיונות לחרם כזה נפוצה למדי. באפריל 2002 פורסמה קריאה של זוג פרופסורים אנגלים לחתום על עצומה הקוראת להתליית כל קשרי התרבות והמחקר עם ישראל;¹⁴ בשנת 2007 קרא איגוד מרצי האוניברסיטאות והמכללות בבריטניה, ה-UCU, להטלת חרם אקדמי על ישראל. במאי 2008 קרא האיגוד לשקול מבחינה פוליטית ומוסרית את המשך הקשרים האקדמיים עם ישראל.¹⁵ חוקרים ישראלים הצטרפו לקריאות כאלה.

לשיטתו של רובינשטיין, **קריאה להחרמת ישראל או להחרמת האקדמיה הישראלית אינה חוסה תחת החופש האקדמי, שכן היא פוגעת בחופש האקדמי עצמו.** הוא מבחין בין ביקורת על המוסד שבו מועסק החוקר, שהיא לגיטימית, לבין קריאה לחרם, שמהווה מבחינתו "ניסיון לכפות דעות ולמנוע ניהולו של פולמוס ער בעל דעות מגוונות". רובינשטיין גורס עוד כי יש לבחון לא רק את תוכן האמירה אלא גם את ההקשר: המעמד שבו היא נאמרה, הקהל, האם היא מופנית כלפי סטודנטים ו/או אזרחים ישראלים או מופנית כלפי חוץ, למדינות אחרות או לארגונים, ועוד.

במאמר בנושא חרם אקדמי כותב פרופ' אסר כשר¹⁶ כי **"האתיקה האקדמית מחייבת יושרה. שותפות למאמץ מאורגן לפגיעה גורפת באפשרויות המחקר של עמיתים ותלמידים אינה מתיישבת עם חובות היושרה."** כשר מוסיף כי הוועדה הבין-אוניברסיטאית לאתיקה אקדמית, שחברים בה נציגים מכל האוניברסיטאות, קיימה יום עיון בנושא והציעה מדיניות מומלצת, שבה נאמר בין השאר כך:

חובה אתית של חבר הסגל האקדמי במוסד להשכלה גבוהה שלא לפעול באופן הנועד לגרום למוסד שלו, במישרין או בעקיפין, נזקים ממשיים, בכלל זה ביטול גורף של מענקי מחקר ופיטורי סגל צעיר.

¹² בתוך: גנז, חופש אקדמי.

¹³ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, איסור הטלת חרם והשתתפות בו – סקירה משווה, כתיבה: גלעד נווה, 19 בספטמבר 2010.

¹⁴ מרים שלזינגר, "אתיקה אקדמית, החוקר הישראלי כימייצג' בעל כורחו: על פולמוס החרם האקדמי", בתוך: **עיונים באתיקה 1**, ירושלים 2009, עמ' 1 (להלן: שלזינגר, אתיקה אקדמית).

¹⁵ חגית קלימן, "לשקול מוסרית את הקשר עם האקדמיה מישראל", **Xnet**, 28 במאי 2008, <http://www.ynet.co.il/articles/0.7340.L-3549127.00.html>

¹⁶ אסא כשר, "חרם אקדמי: סוגיה אקטואלית באתיקה אקדמית", **אקדמיה 14**, יוני 2004, עמ' 24-27, http://www.iucc.ac.il/academia/Academia_14.pdf, תאריך כניסה: 28 באוקטובר 2010.

השתתפות חבר הסגל האקדמי במוסד להשכלה גבוהה בפעילות בינלאומית הקוראת למעשים העתידים לפגוע במוסד שלו, בגלוי או בכוונה תחילה, במישרין או בעקיפין, היא בגדר התנהגות הפוגעת באתיקה האקדמית.

כל עוד הפעילות הבינלאומית האמורה, שחבר הסגל האקדמי במוסד להשכלה גבוהה שותף לה, לא יצאה מגדר קריאה, התגובה האתית הנאותה של המוסד שלו תהיה רק ביטוי כללי של התנגדות וגינוי, ללא תגובה פרטנית.

בנסיבות כאלה יש להקפיד על הפרדה חדה ומוחלטת בין הביטוי הכללי לבין כל הליך פרטני של מינוי אקדמי, קידום אקדמי וכיוצא באלה.

בנסיבות שבהן הפעילות הבינלאומית האמורה, שחבר הסגל האקדמי במוסד להשכלה גבוהה שותף לה, הוכתרה בהישגים מעשיים שיש בהם נזק ממשי למוסד שלו או למוסד אחר להשכלה גבוהה בישראל, ובמיוחד בתחומים של מימון מחקר והעסקת סגל זוטרי, התגובה האתית הנאותה של המוסד שלו תהיה במישור המשמעותי הפרטני. [ההדגשות אינן במקור]

משתמע מן האמור כי המדד ליחס לפעילות של מדען ישראלי למען חרם אקדמי על ישראל הוא פועל יוצא של מידת ההצלחה של פעילותו, והיא נבחנת בעיקר בהקשר של נזק כלכלי למוסד, גישה שיש שיטילו ספק בצדקתה.

במאמר בנושא¹⁷ ציינה פרופ' שלזינגר כי "החרם בצורתו הנוכחית מהווה הפרה מפורשת של כללי המועצה הבינלאומית למדעים, שכן הוא נוגד את עקרון האוניברסאליות של המדע. כך קובעים ארבעה מדענים בכירים – קולין בלייקמור, ריצ'רד דוקינז, דניס נובל ומייקל יודקין – במאמר דעה משותף בכתב העת *Nature* בינואר 2003".

2. החופש האקדמי בישראל

בדיון במעמדו החוקי של החופש האקדמי בישראל יש להבחין תחילה בין החופש האקדמי האישי לחופש האקדמי המוסדי.

2.1 החופש האקדמי המוסדי

החופש האקדמי המוסדי מעוגן בסעיף 15 לחוק המועצה להשכלה גבוהה, התשי"ח-1958 (להלן: חוק המל"ג), שזו לשונו:

מוסד מוכר הוא בן חורין לכלכל ענייניו האקדמיים והמינהליים, במסגרת תקציבו, כטוב בעיניו. בסעיף זה, "עניינים אקדמיים ומינהליים" – לרבות קביעת תוכנית מחקר והוראה, מינוי רשויות המוסד, מינוי מורים והעלאתם בדרגה, קביעת שיטת הוראה ולימוד, וכל פעולה מדעית, חינוכית או משקית אחרת.

¹⁷ שלזינגר, אתיקה אקדמית, עמ' 17.

הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה, התשי"ח-1958, התקבלה בכנסת השלישית והפכה לחוק. קדמו לה שתי הצעות חוק ממשלתיות בעניין זה, האחת מ-1952 והשנייה מ-1955.¹⁸ הכנסת דחתה הצעות אלו, בעיקר בשל חשש מפני פגיעה יתרה בחופש האקדמי ומפני התערבות הממשלה בהכוונת המחקר המדעי והכפפתו לצרכיה.¹⁹

בהצעת החוק הראשונה²⁰ הוצע כי תוקם "מועצה למוסדות ההשכלה הגבוהה והמדע"; בראשה יעמוד ראש הממשלה, ואחד מתפקידיה יהיה אישור חוקותיהם של המוסדות להשכלה גבוהה (הן בתחומי המבנה הארגוני, המינהל והכספים והן בתחומים אחרים כגון מינוי אנשי סגל וקבלת תלמידים). הוצע לקבוע בסעיף "מעמד המוסדות" כי "כל מוסד הוא בן חורין לכלכל ענייניו האקדמיים והמינהליים כטוב בעיניו,²¹ ובלבד שלא יחרוג ממסגרת חוקתו כפי שתאושר על-ידי המועצה" (ההדגשה אינה במקור). על הצעת חוק זו נמתחה ביקורת חריפה מצד כמה חברי כנסת, בעיקר בגין המעורבות הבולטת של הממשלה בהרכב המועצה האמורה ובפעולתה. הבחירות לכנסת השלישית גרמו לעיכוב בהכנת החוק. אחריהן, כאשר התברר לממשלה כי ועדת החינוך של הכנסת מכניסה תיקונים המשנים באופן מהותי את מטרת החוק, היא משכה את ההצעה.²²

בהצעת החוק השנייה²³ שהוגשה לכנסת נעשו כמה שינויים, בין השאר בשל דרישתם של חברי ועדת החינוך של הכנסת. למשל, יושב-ראש המועצה להשכלה גבוהה היה אמור להיות שר החינוך, ולא ראש הממשלה. כמו כן, ביחס להצעה הראשונה צומצמו סמכויותיה של המועצה בנוגע לאישור מרכיבים מהותיים בחוקותיהם של המוסדות להשכלה גבוהה ובנוגע לפיקוח על יישום חוקות אלו. אף על פי כן, גם להצעת חוק זו היתה התנגדות רבה בכנסת, וגם כנגדה נטען כי יש בה משום איום על החופש האקדמי של המוסדות להשכלה גבוהה.²⁴

בספרו של ד"ר עמי וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1995-2004, מובאת סקירה מקיפה של השתלשלות העניינים בנוגע להצעות החוק בדבר המועצה להשכלה גבוהה. מסקירה זו עולה כי באותה תקופה התעורר חשש כבד שהממשלה תתערב בהכוונת המחקר המדעי ותכפיף אותו לצרכיה, ולא דווקא בענייני מינהל וכספים. לפיכך, רוב הביקורת על הצעות החוק המוקדמות עסקה בסעיפים אשר נתפסו כמעורבות-יתר של הממשלה. זאת ועוד, הנושא היחיד שבו הועלתה בכנסת הדרישה להבטיח את שמירת האינטרס הציבורי, באמצעות נציגי הממשלה במועצה, היה ההכרה במוסדות חדשים (היה חשש שמא רצונם של נציגי האוניברסיטאות לשמור על המונופול שלהם יגבר על הצורך בשמירת האינטרס הציבורי הרחב).

ד"ר וולנסקי מציין בספרו כי לנוכח הביקורת של חברי הכנסת, הצעת החוק השלישית – זו אשר התקבלה והפכה לחוק (לאחר שהוכנסו גם בה שינויים מהותיים) – היתה חפה מכל ביטוי אשר היה עשוי להתפרש כהתערבות של הממשלה בחיי ההשכלה הגבוהה ובחירות האקדמית הנדרשת

¹⁸ לדיון מקיף על גיבוש חוק המועצה להשכלה גבוהה ראו: עמי וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1995-2004, מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע ובטכנולוגיה והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 31-73 (להלן: וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה).

¹⁹ להרחבה בעניין זה ראו: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, [חופש האקדמי וחופש המינהלי של מוסדות להשכלה גבוהה בישראל ובמדינות נבחרות](#), כתיבה: איתי פידלמן ויובל וורגן, בי' טבת תש"ע, 20 בדצמבר 2009, עמ' 5-6.

²⁰ הצעת חוק המועצה למוסדות ההשכלה הגבוהה והמדע, התשי"ב-1952.

²¹ נוסח זה אינו מתיישב עם תפקיד אחר של המועצה האמורה שנוסח בהצעת החוק הראשונה, שלפיו על המועצה "לשקוד על התאמתם של ההשכלה הגבוהה והמחקר המדעי לצורכי המדינה".

²² וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה, עמ' 47.

²³ הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה ולמחקר, התשט"ו-1955.

²⁴ וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה, עמ' 51.

לפריחתה. גם בקביעת הרכב המועצה – שיש בה רוב של אנשי מדע בעלי מעמד בשדה ההשכלה הגבוהה – יש כדי להעיד על החשיבות שייחסו חברי הכנסת לעצמאותה של המועצה.²⁵

בדוח מיוחד של מבקר המדינה על מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל²⁶ נכתב כי המוסדות להשכלה גבוהה נקטו לאורך השנים גישה שלפיה "סעיף 15 לחוק מל"ג מעניק להם עצמאות מוחלטת לנהל את כל ענייניהם האקדמיים והמינהליים על-פי שיקול דעתם. לפיכך, לשיטת חלק מהם (בייחוד אוניברסיטאות), לעתים הם רשאים לפעול שלא לפי נורמות ציבוריות גם בתחומים מינהליים מובהקים". ואולם, בתי-המשפט "דחו את הטענה הגורפת של המוסדות ולפיה יש בידם חופש פעולה מוחלט בכל הנוגע לניהול ענייניהם",²⁷ ואף עמדת המבקר היא, ש"למוסדות להשכלה גבוהה תפקיד ציבורי, כי הם נהנים ממימון ציבורי, וכי הם מחויבים לפעול, לפחות בתחומים שנבדקו על-ידי משרד מבקר המדינה, שהם תחומים מינהליים, על-פי כללים מתחום המשפט הציבורי תוך התאמה לאופיים המיוחד; שכן אין בין תחומים אלה ובין החופש האקדמי ולא כלום... על אף חשיבותו של עקרון החופש האקדמי, אין בו כדי להצדיק סטייה מנורמות ציבוריות ראויות".²⁸

2.2. החופש האקדמי האישי

כאמור, סעיף 15 לחוק המל"ג עוסק בחופש האקדמי המוסדי, ואין הוא נוגע בחופש האקדמי האישי כלל.²⁹ על רקע זה התפתחו בפסיקת בתי-המשפט שתי גישות בנוגע למעמדו הסטטוטורי של החופש האקדמי האישי.

לפי הגישה הראשונה, המקובלת יותר, עקרון החופש האקדמי האישי הוא נגזרת של עקרון חופש הביטוי, שאף הוא אינו מעוגן בחוקי מדינת ישראל, אך רבים סבורים שיש לראות בו ביטוי לחובה לשמור על כבוד האדם, המעוגנת בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.³⁰

לפי הגישה השנייה, שבאה לידי ביטוי בפסק-הדין של השופט טירקל בפרשת אלבה, החופש האקדמי האישי הוא ערך הראוי להגנת חוקית בפני עצמו, ואין לראות בו נגזרת של עקרון חופש הביטוי בלבד. לפיכך הוא מסיק ש"אפילו נאמר כי חופש הביטוי אינו פורש כנפיו מעל הביטוי הגזעני... במקרה שלפנינו יש משום פגיעה בחופש האקדמי. חופש זה ראוי, לדעתי, להגנה אף יותר מחופש הביטוי".³¹

²⁵ ש.ם.

²⁶ מבקר המדינה, דוח ביקורת על מערכת ההשכלה הגבוהה, מרס 2009. הציטוטים לקוחים מעמ' 6-7, ש.ם.

²⁷ ראו רען הר זהב ובר מדינה, דיני השכלה גבוהה, תל-אביב תש"ס, 1999, עמ' 267 (להלן: דיני השכלה גבוהה). המחברים סבורים שנכונות בתי-המשפט להגביר את הפיקוח המינהלי על המוסדות להשכלה גבוהה נובעת מכך שהמועצה להשכלה גבוהה נוטה להימנע מפיקוח כזה.

²⁸ נושא זה אינו עומד בלב הדיון במסמך זה, ובשל כך לא נאריך בו. להרחבה ראו דיני השכלה גבוהה, עמ' 269-285.

²⁹ אומנם רען הר זהב וברק מדינה קובעים בספרם דיני השכלה גבוהה שמקובל ליחס חופש זה [שעל-פי סעיף 15 לחוק המל"ג] אף לחברי הסגל עצמם, ולכל מי שעיסוקו ב"השכלה גבוהה", אך הוא אינו מביא כל אסמכתאות לאישושה של קביעה זו, ואף לא מצאנו אסמכתאות לכך בפסיקת בתי-המשפט. אם כן נראה שצודק פרופ' רובינשטיין (רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי, ליד הציון להערה 25) באומרו שסעיף 15 לחוק המל"ג אינו עוסק ב"נגזרת של החופש האקדמי האישי, או חופש הביטוי של איש האקדמיה במסגרת כתלי המוסד או מחוצה לו".

³⁰ כך כתב השופט ברק: "במספר אמרות אגב הביעו מספר שופטים – ואנוכי ביניהם – את ההשקפה כי כיום יש לחופש הביטוי מעמד חוקתי-על-חוקי, בהיותו חלק מכבוד האדם המעוגן בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו". ראו: בג"ץ 4804/94 חברת סטיישן פילם בע"מ נ' המועצה לביקורת סרטים ומחזות, פ"ד (5), 661, עמ' 676-677. ראוי להדגיש שבית-המשפט העליון הכיר בעקרון חופש הביטוי כערך-על שנים רבות לפני שנחקק חוק-היסוד. ראו בג"ץ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שר הפנים, פ"ד (2) 871. בפסיקה מאוחרת יותר אמר השופט לנדוי שחופש הביטוי הוא אחת הזכויות "שאינן כתובות על ספר" אך הן "נובעות במישרין מאופייה של מדינתנו כמדינה דמוקרטית השוחרת חופש". ראו: בג"ץ 243/62 אולפני הסרטה בישראל נ' לוי גרי והמועצה לביקורת סרטים ומחזות, פ"ד (4), עמ' 2407, 2414-2415. להצדקת ההגנה על חופש הביטוי ראו פרשת סטיישן פילם, פסקה 6 בפסק-הדין של השופט ברק; אילנה דיין אורבך, "המודל הדמוקרטי של חופש הביטוי", עיוני משפט כ, תשנ"ו, עמ' 377.

³¹ ע"פ 2831/95 הרב עידו אלבה נ' מדינת ישראל, פ"ד (5), 221, 342-341 (1996). יש לציין שפרופ' רובינשטיין (רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי, אחרי הציון להערה 27) אומנם מעיר שדעתו של טירקל היתה דעת מיעוט, "שלא זכתה לאימוץ על-ידי

בין כך ובין כך, מוסכם כי "בית-המשפט לא יתערב בפעולותיו של פרופסור באוניברסיטה, אפילו היא בבעלות המדינה, כאשר הוא מפרסם את מאמריו, אפילו לא ינעמו לשלטון".³²

חוק זכויות הסטודנט, התשס"ז-2007, מבטיח את זכותו של כל סטודנט "להביע את דעותיו, עמדותיו והשקפותיו לגבי תוכנו של חומר הלימוד והערכים המובעים בו" (סעיף 5), וכן "להתארגן ולהפגין בכל תחום ונושא, לרבות בנושאים הנוגעים לסטודנטים ולזכויותיהם, לפי הכללים הקבועים בעניין זה בתקנון המוסד" (סעיף 6).

חופש הביטוי האקדמי של הסטודנטים מחייב גם הכרה בזכות הסטודנטים לבטא את עצמם בחופשיות בין כותלי האוניברסיטה, אף כאשר יישומו עלול להעיב על יחסי האוניברסיטה עם תורמים פוטנציאליים, ואולי אף לסכן את מעמדם של סטודנטים השוהים בחו"ל.³³

לדעת פרופ' רובינשטיין, על-פי הוראות החוק הנזכרות החופש האקדמי של הסטודנטים "כולל את הזכות שלא להיות כפויים לתעמולה בכיתות על ידי מרצים המעוניינים לכפות את האידאולוגיה הפוליטית שלהם".³⁴

אומנם בתי-המשפט בישראל לא נדרשו מעולם לשאלת חובתו של מרצה לתת במה ראויה לעמדות המנוגדות לעמדתו האישית, אך מאמרת אגב של השופט חשין בפרשת בנק המזרחי אפשר ללמוד על הדרך הראויה לדעתו ליישום של עקרון החופש האקדמי אצל המרצים:

רשאי הוא מורה למשפטים להעלות תיאוריות כאשר יאבה, ולהרביץ תורה בתלמידיו בדרכו. החופש האקדמי כאוויר-לנשימה הוא למורה באקדמיה, ומי יאמר לו מה תעשה. ואולם זו דרכו של מורה באקדמיה בדברו לתלמידיו: הנה אציג לפניכם תיאוריה-היפותיזה הנראית ראויה בעיני. זה לדעתי פירושו של חוק, וכך ראוי הוא החוק שיפורש. בית-המשפט העליון לא דן בה בסוגיה עדיין, וממילא לא נתן דעתו עליה. אני מקווה כי יום יבוא ובית-המשפט העליון יאמץ לו היפותיזה זו כמשפט המדינה, כי כך ראוי לה וכך ראוי לנו. ואולם עד יבוא יום, הנה היא דעתי. כך יציג מורה באקדמיה היפותיזה משפטית לפני תלמידיו, ואם כך יעשה ידעו תלמידיו את דרכם. **ואת מכבדי אכבד.**³⁵

2.3. המועצה להשכלה גבוהה והחופש האקדמי

המועצה להשכלה גבוהה אמורה לשמש הן כחיץ והן כמתווך בין הזירה הפוליטית לזירה האקדמית, וכך לשמור על האוטונומיה האקדמית מזה ולאפשר מינהל תקין מזה. המועצה מופקדת הן על מתן היתרים והכרה למוסדות אקדמיים והן על היבטים תקציביים, באמצעות הוועדה לתכנון ותקצוב (ות"ת).

כאמור, על-פי האמור בחוק המל"ג, מוסד אקדמי מוכר הוא בן חורין בכלכלו את ענייניו האקדמיים, ומכאן עשוי להשתמע כביכול שאין למל"ג סמכות בנוגע לתוכן האקדמי. ואולם, בכלל סמכויותיה של

הרוב", אולם המעיין בפסק-הדין ימצא שעמדתו של טירקל נדחתה על-ידי שופטי הרוב משום שהם לא סברו שהמאמר שבו עסק הערעור הוא מאמר "אקדמי", הזכאי להגנה מכוח עקרון החופש האקדמי. לפיכך, מדחיית הכרעתו המעשית של טירקל על-ידי שופטי הרוב אין להסיק שגם התזה העקרונית שלו בדבר היחס שבין עקרון חופש הביטוי לעקרון החופש האקדמי האישית נדחתה. רובינשטיין, (שם) מסיק מדבריו של השופט מלצר בבג"ץ 2454/08 **הפורום המשפטי למען ארץ ישראל נ' פרופ' יולי תמיר**, דינים עליון 2008 (24) 193, פס" 4 לפסק-דינו של השופט מלצר, שהוא מסכים עם השופט טירקל, אך מסקנה זו אינה עולה באופן טבעי מפסק-הדין, ובצדק התנסח פרופ' רובינשטיין בזהירות כשקבע ש"**לכאורה נראה** כי גם שופט בית-המשפט העליון, חנן מלצר, מחזיק בדעה דומה".

³² בג"ץ 291/74 **ראובן בילט, נ' הרב שלמה גורן, הרב הראשי לישראל**, פ"ד כט(1), 98, 102-103 (1974).

³³ ראו ת"א (מחוזי ת"א) 1332/08 **תמוז איתי נ' אוניברסיטת תל-אביב**, תק-מח 2009 (3), 12562 (2009).

³⁴ רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי, אחרי הציון להערה 86.

³⁵ ע"א 6821/93 **בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי**, פ"ד מט(4), 221, 549-550 (1995).

המועצה בחוק להכיר בתארים אקדמיים, להסמיך מוסדות לתת אותם ולפקח על מתן תארים, המועצה מאשרת את תוכניות הלימודים למגוון התארים בכל החוגים במוסדות האקדמיים המוכרים במסגרת תהליכי ההסמכה וההכרה.

מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה אל המועצה להשכלה גבוהה בשאלה אם המועצה עורכת בקרה או פיקוח כלשהם על תוכני ההוראה באוניברסיטאות או במכללות ואם כן – כיצד.

מתשובת המועצה להשכלה גבוהה³⁶ עולה כי המועצה אכן בודקת תוכניות לימודים חדשות. שלבי התהליך הם הגשת התוכנית, רישומה באגף האקדמי של המל"ג ובדיקה של ועדת מומחים; בסיום הבדיקה, בהסתמך על המלצותיה ולאחר דיון של המל"ג – מתקבלת החלטה. ועדות המומחים עורכות בדיקה מדוקדקת של תוכני הלימוד, של איכות הסגל, של התשתיות הפיזיות לקיומה של התוכנית ועוד. הליך הבדיקה כולו נמשך ארבע-שש שנים.

עוד צוין בתשובת המל"ג כי "בנובמבר 2006 אישרה המל"ג מתווה ניסיוני למתן אוטונומיה לאוניברסיטאות לפתיחת תוכניות ללימודי תואר שני... במהלך השנים האחרונות המל"ג אפשרה לאוניברסיטאות לפתוח לימודי תואר שני לאחר שאושרו ונבדקו במוסדות האוניברסיטה, דווחו למל"ג וקיבלו את אישורן מטעם המל"ג לאחר שהובאו לדיון בפניה (בלא שנבדקו על-ידי ועדותיה המקצועיות). בדיקת תוצאות ניסוי זה צפויה להיעשות בקרוב על-ידי המל"ג" [ההדגשות אינן במקור].

עם זאת, המל"ג איננה מפקחת או מחייבת דיווח על שיבוץ או שינוי של קורס יחיד בתוך תוכנית לימודים שכבר אושרה. דיווח כאמור מתחייב רק כאשר נעשה שינוי מהותי במבנה התוכנית ותכניה ובמסלולי הלימוד.

נוסף על הליך הבקרה של תוכניות חדשות הוקם במל"ג, בעקבות החלטה מיוני 2003, אגף להערכת איכות והבטחתה במוסדות להשכלה גבוהה. הליך הבקרה נוגע לכל היבטי הפעילות של היחידה הנבדקת: מטרות ויעדים; תוכנית הלימודים ורמתה; סגל ההוראה; מחקר; סטודנטים; מבנה ארגוני; תשתיות פיזיות ומינהליות; מנגנוני הערכת איכות פנימיים.

שלבי התהליך: בשלב הראשון תיעשה הערכה עצמית של המוסד הנבדק, ובכללה הגשת דוח לפי הנחיות המל"ג; בשלב השני תיעשה הערכה של ועדה חיצונית, וזו תבחן גם את הדוח העצמי. בוועדה החיצונית חמישה עד שבעה אקדמאים בכירים בתחום, ובהם חוקרים מחו"ל, שכיום הוחלט כי יהיו רוב בוועדות הבדיקה; לבסוף, יוגש דוח של הוועדה החיצונית והמוסד יגיב על הממצאים. אם המוסד נדרש לשיפורים או תיקונים – הוא יבצע אותם וייבחן שוב לאחר מכן. לאחר הגשת הדוח של הוועדה החיצונית וקבלת התגובה של המוסד המל"ג מנהל דיון ומקבל החלטות בנושא.

נוסף על הבקרה על יחידות ספציפיות, ועדות ההערכה בוחנות תחומי מחקר ובכך מאפשרות ראייה רוחבית של מצבו של התחום הנבדק.

אשר לסוגיות של חופש אקדמי, המל"ג ניהלה דיון בנושא "הטענות בדבר חופש אקדמי, פלורליזם והטיה" ב-12 באוקטובר 2010, בעקבות הדיון בנושא בוועדת החינוך של הכנסת. המל"ג טרם מיצתה את הדיון בעניין זה ועתידה לנהל דיון נוסף ב-9 בנובמבר 2010.

³⁶ שרון אחדות, דובר המל"ג, דוא"ל, 28 באוקטובר 2010.

2.4. חופש ההוראה באוניברסיטאות בישראל

כפי שעולה מן הרקע התיאורטי שהוצג לעיל, ברי כי עיקר מימושו של החופש האקדמי, הן מבחינת החובות (מקצועיות, יושרה נטולת פניות ועוד) והן מבחינת הזכויות (חופש הוראה, מחקר ופרסום ועוד) מוטל על האוניברסיטאות עצמן.

כדי לעמוד על אופן המימוש של החופש האקדמי בהוראה, ובעיקר בתכנים, שלח מרכז המחקר והמידע של הכנסת כמה שאלות אל הרקטורים של חמש אוניברסיטאות המחקר (אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת בר-אילן, האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת תל-אביב). בחרנו לפנות אליהם משום שהם הסמכות האקדמית העליונה מטעם המוסדות.

ביקשנו לבחון הן הליכים בפועל – אישור קורס, בקרת איכות של תוכני קורסים ועוד – והן סוגיות עקרוניות יותר – זכויות וחובות כפועל יוצא של החופש האקדמי, כללים או קוד התנהגות בנוגע להתבטאויות פוליטיות בין כותלי האוניברסיטה או מחוצה לה ועוד.

יושבת-ראש ועד ראשי האוניברסיטאות (ור"ה), פרופ' רבקה כרמי, החליטה בתיאום עם ראשי האוניברסיטאות להשיב במכתב כללי המייצג את כלל המוסדות שפנינו אליהם.³⁷ מטבע הדברים, תשובה כללית כזאת אינה מאפשרת את הבנת מנגנוני הפיקוח והבקרה לאשורם. כמו כן לא נמסר בה מידע על ההבדלים בין המוסדות מבחינת קיומם או הפעלתם של מנגנונים כאלה, ואי-אפשר לבדוק אם יש הבדלים בין האוניברסיטאות בתפיסה של הסוגיות העקרוניות הנדונות.

בתשובה על השאלה אם יש הליך מוסדר לאישור קורס ללימודים ומהם הליכי הבקרה על קורסים חדשים וקיימים, השיבה פרופ' כרמי בכלליות:

על תוכניות הלימודים באוניברסיטאות מופקדים הפקולטות, החוגים וועדות ההוראה, ונוהלי האישור של הקורסים השונים – בין קורסי חובה, בין קורסי רשות – מוסדרים בהוראות הוועדה לנוהלי הוראה ולימוד.

פרופ' כרמי מציינת כי הגופים האמורים גם עורכים מעקב אחר רמתם ואיכותם האקדמית של הקורסים ותוכניות הלימודים והתאמתם ליעדים שהוגדרו.

האוניברסיטאות עצמן וכן המל"ג מקיימות בקרה תקופתית, מקיפה ומפורטת באמצעות ועדות ניטור ליחידות שונות. בשנים האחרונות התקיימו עשרות בדיקות מסוג זה ביחידות שונות של האוניברסיטאות בארץ. דוחות הוועדות החשובות האלה, אשר בכל אחת ואחת מהן משתתפים מדענים ואנשי רוח מהאקדמיה העולמית, נבחנים במסגרת הפקולטות השונות באוניברסיטאות, לאחר דיון בוועדה למדיניות אקדמית אוניברסיטאית.

אשר לזכויות ולחובות של חברי הסגל כפועל יוצא של החופש האקדמי, פרופ' כרמי השיבה כי החובות והזכויות מוסדרות "בסדרה של תקנונים (כגון תקנון המשמעת של הסגל האקדמי, תקנון אתי, תקנון שימוש בשם האוניברסיטה, תקנון ניגוד עניינים, תקנון בעניין התנהגות ראוי במחקר ועוד)". על החופש האקדמי ולמעורבות פוליטית אמרה פרופ' כרמי כך:

³⁷ פרופ' רבקה כרמי, יושבת-ראש ור"ה, מכתב, 26 באוקטובר 2010.

האוניברסיטאות מעריכות ומכבדות מעורבות פוליטית של הסגל והסטודנטים ורואות בה ביטוי לאחריות אזרחית. עמדה זו היא חלק מתפיסה כוללת המכירה בחופש האקדמי של אנשי הסגל ומכבדת את זכותם, בזכות כל אזרח במדינת ישראל, לחופש ביטוי מלא.

ככלל, מצופה ממרצה לספק הוראה ברמה גבוהה, לעורר סקרנות וחשיבה עצמאית, להציג עובדות ודעות באופן מאוזן, ולכבד את זעתם של סטודנטים ואת זכותם להביעה באופן פתוח וראוי. רשויות האוניברסיטה מכבדות את זכותם הטבעית של אנשי הסגל כאזרחים במדינת ישראל לחופש ביטוי מלא מחוץ לאקדמיה בכל דבר ועניין. [ההדגשות אינן במקור]

בתשובה אין להבנתנו הבחנה ברורה בין "חופש ביטוי" לבין "חופש אקדמי". נוסף על כך, לא ברור אם הזכות לחופש ביטוי מלא של חברי הסגל האקדמי "זכות כל אזרח במדינת ישראל" חלה על פעילותם בין כותלי האוניברסיטה, או כפי שמשמע מהסיפא – רק מחוץ לאקדמיה.

נראה כי האמירה ש"מצופה ממרצה להציג עובדות ודעות באופן מאוזן" איננה טריוויאלית. בצד הציפייה לאיזון, יש הגורסים כי זהו פתח ל"פוליטיקלי קורקטיות" שבינה לבין חירות אקדמית ואמת אקדמית אין בהכרח קשר. הסוגיה נתונה בדיון ער בארה"ב (ראו להלן).

בשאלת החרם האקדמי אמרה פרופ' כרמי כך :

האוניברסיטאות מתנגדות נחרצות לכל צורה של חרם ובעיקר חרם אקדמי הנוגד את עקרון שיתוף הפעולה החיוני לקיום מחקר וקידום ידע. ור"ה קורא לחברי הסגל האקדמי באוניברסיטאות להיאבק בחרם האקדמי באשר הוא ולגנות את התומכים בו. [ההדגשות אינן במקור]

2.5. קוד אתי

רובינשטיין טוען במאמרו: ³⁸ "חשובים יותר מן התרופות המשפטיות הם הכללים החייבים לחול בתוך הקהילה האקדמית... יש צורך ביצירת קוד אתי שיתקבל על-ידי הגופים המייצגים והדמוקרטיים של ההשכלה הגבוהה, אשר יהווה מדריך נאות לאיש הסגל ולמוסד." [ההדגשות אינן במקור]

רובינשטיין גורס שגוף בין-אוניברסיטאי צריך לחבר את הקוד, אך כל מוסד צריך ליישם אותו בעצמו. לשיטתו, צריכה להיות ערכאת ערעור בגוף דוגמת המועצה להשכלה גבוהה. גוף זה יוכל להחזיר החלטה בעניין מסוים לוועדה פנימית כדי שזו תיתן פתרון אחר, דוגמת סנקציה: התנצלות, השעיה, פיטורין ועוד.

רובינשטיין מביא דוגמאות לשיטה זו מארה"ב: ארגונים בארה"ב דוגמת ה-AAUP וה-AAC&U מגבשים קודים אתיים ורוב האוניברסיטאות מצטרפות לארגונים אלו, וכן מנסחות קוד משלהן הדומה ברובו לקוד של הארגון שאליו הצטרפו. ההשפעות החיוביות, על-פי רובינשטיין, הן הפחתת הצורך בערכאות אחרות וחזוק המעמד הציבורי וההבנה של החופש האקדמי.

יצוין כי הוועדה הציבורית לבחינת המבנה הארגוני של המוסדות להשכלה גבוהה המליצה על גיבוש קוד אתי: ³⁹

³⁸ רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי, עמ' 43.

³⁹ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, המלצות הוועדה הציבורית לבחינת המבנה הארגוני של המוסדות להשכלה גבוהה, [בראשותו של שופט בית-המשפט העליון \(בדימוס\) יעקב מלץ \(ינואר 2000\)](#), כתיבה: נאוה לוונהיים, 5 במאי 2002.

בכל מוסד יהיה Code of Practice, שיקבע את הכללים החלים על כל העובדים, וידגיש את האחריות האישית של נושאי התפקידים המרכזיים. התייחסות מיוחדת תהיה לאחריות כלפי הסטודנטים, וכן לחובת הזהירות והנאמנות למוסד ולשמירה על נורמות של התנהגות מקצועית. הוועדה ממליצה, שהוועד הפועל יאכוף על הפרופסורים ושאר עובדי הסגל את הקוד האתי.

כפי שצוין לעיל, וכפי שמציין גם רובינשטיין, בישראל הוקמה ועדה בין-אוניברסיטאית לאתיקה אקדמית, וחברים בה נציגים מכל האוניברסיטאות. עם זאת, מבירור שערכנו עולה כי הוועדה אינה פעילה. אשר להמלצות ועדת-מלץ לגיבוש קוד התנהגות מפורט העוסק גם בסוגיות של חופש אקדמי, מצאנו רק דוגמה אחת לקוד באוניברסיטה בישראל, באוניברסיטת בן-גוריון.

2.5.1. הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון

קוד האתיקה האקדמית של אוניברסיטת בן-גוריון מדצמבר 2007 הוא מסמך ארוך ומפורט של 17 עמודים שכתב ד"ר יצחק (יאני) נבו מהחוג לפילוסופיה, והוא מופיע באתר האינטרנט של האוניברסיטה.⁴⁰ מפאת אורכו של הקוד נעסוק כאן בחלקים נבחרים ממנו.

בפרק ב', "מטרות", נאמר בין השאר כך :

תפקידו של הקוד האתי הוא לקבוע מפורשות את העקרונות המוסריים על-פיהם נוהגת האוניברסיטה על מנת שינחו את חברי סגל האוניברסיטה בעבודתם היומיומית... כמו כן נועד הקוד האתי להבהיר לציבור הרחב, וכן לגורמים חיצוניים שונים, שלטוניים, מסחריים, או אחרים, את טיבה של פעילות האוניברסיטה מצד יעדיה והערכים המכוננים אותה, על מנת שיובנו על-ידם בבואם להזדקק לשירותי האוניברסיטה כצרכנים, או להשפיע על פעילותה כגורמים בעלי עניין. [ההדגשות אינן במקור]

על מעמדו המשפטי של הקוד נאמר כך :

קוד אתי איננו מסמך משפטי והוא אינו משמש כבסיס להליכים משפטיים. יחד עם זאת חריגה שיטתית ומשמעותית מרוח הקוד האתי וכלליו עשויה להוות בסיס לנקיטת צעדים משמעותיים.

בפרק ג', "תכליות יסוד", נכתב בין השאר כך :

"גבולות החירות האקדמית הנם גבולות ההתבטאות המקצועית. החירות האקדמית מוגבלת לתחומי המחקר ולא נועדה למטרות לא מקצועיות. מרצה המגדף את תלמידיו או עמיתיו, או פוגע בכבודם, אינו יכול ליהנות מחירות אקדמית לצורך זה; מרצה המנצל אל שיעוריו למטרות לא מקצועיות (הטפה מפלגתית או דתית, הסתה לאלימות, הוצאת לשון הרע) אינו יכול ליהנות מהגנת החופש האקדמי כנגד תלונות משמעותיות או אף פליליות. חוקר המעוות את נתוניו על מנת להתאימם לדעתו המוקדמת אינו יכול לזכות להגנת החירות האקדמית.

מערכות שלטוניות וחברתיות עשויות לעתים להגדיר כפוליטיים נושאים אקדמיים מובהקים. כך למשל מוגדרות כשאלות פוליטיות סוגיות הקשורות בתורת האבולוציה, בתיאוריות פסיכולוגיות,

⁴⁰ <http://web.bgu.ac.il/NR/rdonlyres/A3113932-0457-4532-BF64-6DCCB9D700CD/42373/ecode.pdf>, תאריך כניסה : 28 באוקטובר 2010.

סוציולוגיות היסטוריות, פילוסופיות, ואחרות. חירותו האקדמית של מרצה כוללת התבטאות בסוגיות מעין אלה ולעתים חובתו המקצועית היא לעשות זאת.

על חברי סגל האוניברסיטה מוטלת האחריות להפריד את פעילויותיהם המקצועיות והאזרחיות אלה מאלה. הבעת דעה מפלגתית או דתית במסגרת שיעור אקדמי היא מעשה פסול, שכן עלולה להיות בו השפעה לא הוגנת, ואף איום סמוי, על תלמידים המשתתפים באותו שיעור. רשאי האוניברסיטה להסדיר את התבטאויותיהם המפלגתיות והדתיות של המרצים, אף שהם חלק מחירויותיהם האזרחיות, כך שהוראה ומחקר לא ינוצלו למטרות מפלגתיות או דתיות. [ההדגשות אינן במקור]

מן הקוד משתמע כי על-פי תפיסת מחבריו, החופש האקדמי נותן מחסה לכל התבטאות שהיא בתחומי "ההתבטאות המקצועית", ואילו כל התבטאות חוץ-אקדמית שאיננה בתחומים האמורים איננה חוסה בהכרח תחת החופש האקדמי, אלא כפועל יוצא של חופש הביטוי. הקוד דורש כי תהיה הפרדה בין הזירה המקצועית לזירה האזרחית וקובע כי הבעת דעה מפלגתית או דתית בשיעור אקדמי היא מעשה פסול כשלא מדובר בסוגיה הקשורה לתחום הנלמד, וכי בסמכות האוניברסיטה לקבוע את גבולות הביטוי המותר במסגרת ההוראה.

3. סקירה משווה

לפני סקירת יישומו של עקרון החופש האקדמי במדינות בעולם, מן הראוי לתת את הדעת על שני מסמכים בין-לאומיים שיש להם השפעה ניכרת על גיבוש עקרון החופש האקדמי במדינות העולם: המלצות ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם (UNESCO) בדבר מעמדם של אנשי הסגל במוסדות להשכלה גבוהה משנת 1997, ומגילת זכויות היסוד של האיחוד האירופי.

3.1 מסמכים בין-לאומיים

3.1.1 המלצות UNESCO

בנובמבר 1997 פורסמו המלצות UNESCO בדבר מעמדם של אנשי הסגל במוסדות להשכלה גבוהה, ובהן כמה הוראות הדנות במישרין בעקרון החופש האקדמי.⁴¹

להמלצות אלו אין תוקף חוקי מחייב, אולם הן משקפות את המוסכמות הבין-לאומיות בדבר התנהלותם הראויה של מוסדות אקדמיים, ועקרונותיהן שולבו בדרך זו או אחרת בחוקי מדינות רבות החברות באו"ם.⁴²

סעיף 5 להמלצות קובע שהמחקר האקדמי תלוי במידה רבה בתשתית ובמשאבים האנושיים והחומריים, בכישורים ובמומחיות של אנשי סגל ההוראה במוסדות להשכלה גבוהה בצד כישוריהם הפדגוגיים והטכניים, המבוססים על חופש אקדמי, על אחריות מקצועית, על נאמנות לעמיתים⁴³ ועל אוטונומיה מוסדית. על-פי ההמלצות, הביטוי המוסדי של החופש האקדמי, שנחוץ לשם הבטחת יכולתם של המוסדות להשכלה גבוהה למלא את ייעודם, מחייב הכרה באוטונומיה המוסדית של המוסדות להשכלה

⁴¹ [Recommendation Concerning the Status of Higher-Education Teaching Personnel](#).

⁴² Terence Karran, "Academic Freedom in Europe Reviewing UNESCO's Recommendation", *British Journal of Education Studies* 57(2), June 2009, p. 191, at pp. 194-195.

⁴³ ככל הנראה, לפי עיקרון זה קבע אונסק"ו שרעיון החרם האקדמי על אקדמאים ישראלים או על מוסדות אקדמיים בישראל אינו לגיטימי. ראו *Times Higher Education Supplement*, 1/10/2003, Issue 1571, p52, 1/4p.

גבוהה. משמעותה של האוטונומיה המוסדית היא קיום מידה מתאימה של מינהל עצמי, הדרוש לשם קבלת החלטות אפקטיביות על-ידי המוסד בנוגע לעבודה האקדמית, לאמות המידה האקדמיות, לניהול הכפוף לפיקוח ציבורי (בעיקר מצד גוף מתקצב מטעם המדינה) ולשם הבטחת השמירה על זכויות האדם.⁴⁴ האחריות לשמירה על האוטונומיה המוסדית מוטלת על המדינות החברות באו"ם.⁴⁵

אשר לסגל האקדמי, ההמלצות קובעות שלאנשיו, כלכל אזורי המדינה, יוקנו זכויות אזרחיות, פוליטיות, חברתיות ותרבותיות. לפיכך, סגל ההוראה האקדמי זכאי לחופש המחשבה, המצפון, הדת, הביטוי, ההתאספות וההתאגדות, החירות וחופש התנועה. אין לפגוע בזכויותיהם של חברי הסגל האקדמי כאזרחים, ובכלל זה זכותם לתרום לשינוי חברתי באמצעות ביטוי חופשי של עמדותיהם בדבר מדיניותה של ממשלתם ובדבר המדיניות הנוגעת להשכלה הגבוהה. חברי סגל אקדמי לא ייענשו בשל מימוש זכויותיהם ולא יהיו נתונים למעצר שרירותי, לעיכוב, לעינויים או ליחס אכזרי או משפיל. אם הופרו זכויות אנשי הסגל האקדמי הפרה גסה, יש להבטיח שתהיה להם הזכות לתבוע את זכויותיהם בפני גופים לאומיים או בין-לאומיים כגון סוכנויות האו"ם, והארגונים המייצגים את הסגל האקדמי נדרשים לתת להם תמיכה מלאה בעשותם כן.⁴⁶

אנשי סגל ההוראה זכאים לחופש הוראה ודיון מלאים, לחופש לקיים מחקר ולפרסם את תוצאותיו, לחופש מלא בהבעת דעה על המוסד שבו הם עובדים ועל המערכת שמעסיקה אותם, להגנה מפני צנזורה מוסדית ולחופש להשתתף בגופים אקדמיים ייצוגיים ומקצועיים. אנשי סגל ההוראה זכאים למלא את תפקידיהם ללא כל אפליה ובלי לחשוש מפני דיכוי מצד המדינה או מצד גורם אחר.⁴⁷

חופש ההוראה כפוף רק לקיומן של אמות מידה מקצועיות מקובלות, ואין לכפות על אנשי הסגל ללמד בניגוד למידע המחקרי שבידיהם או בניגוד לצו מצפונם, או להשתמש בתוכניות לימוד ובשיטות לימוד המנוגדות לאמות מידה לאומיות ובין-לאומיות מקובלות בנוגע לזכויות האדם.⁴⁸

לאנשי סגל ההוראה האקדמי תהיה הזכות לקיים כל מחקר ללא התערבות או דיכוי, כל עוד המחקר תואם אמות מידה מקצועיות ואתיות מקובלות, והם יהיו זכאים לפרסם את תוצאות המחקר.⁴⁹

עם זאת, חברי הסגל האקדמי נדרשים להכיר בכך שמיוש זכויותיהם כרוך בחובות, ובין השאר החובה לכבד את החופש האקדמי של חברים אחרים בקהילה האקדמית ולהבטיח דיון הוגן בעמדות מנוגדות.⁵⁰

ממחקר שפורסם לאחרונה עולה שרק כשליש ממדינות אירופה אימצו את ההמלצות במלואן, ואילו כשני-שלישים מן המדינות אימצו את ההמלצות בצורה מסויגת או לא אימצו אותן כלל.⁵¹

3.1.2. האיחוד האירופי

מגילת זכויות היסוד של האיחוד האירופי,⁵² שנחתמה בשלהי שנת 2000, משקפת את התחייבותן של כל מדינות האיחוד לזכויות היסוד שפורטו במגילת הזכויות. סעיף 13 של מגילת הזכויות קובע:

⁴⁴ סעיפים 17-18.

⁴⁵ סעיף 19.

⁴⁶ סעיף 26.

⁴⁷ סעיף 27.

⁴⁸ סעיף 28.

⁴⁹ סעיף 29.

⁵⁰ סעיף 33.

⁵¹ Terence Karran, "Academic Freedom in Europe Reviewing UNESCO'S Recommendation", *British Journal of Education Studies* 57(2), June 2009, pp. 191

⁵² [The Charter of Fundamental Rights of the European Union](#).

The arts and scientific research shall be free of constraint. Academic freedom shall be respected.

בשנת 2005 פורסמה בלוקסמבורג החוקה האירופית,⁵³ וסעיף זה שולב בפרק השני של החוקה, סעיף 73. באותה שנה פרסמה הוועדה האירופית לענייני מחקר את מגילת זכויות היסוד של החוקרים באירופה וקודד ההתנהגות של החוקרים, שבה נקבע כי המחקר ייעשה לתועלת המין האנושי ולשם הרחבת גבולות הידע המדעי, ובתוך כך יזכו לחופש המחשבה והביטוי ולחופש לבחור שיטות מחקר ראויות לפי העקרונות האתיים והפרקטיקה המקובלת. עם זאת, החוקרים נדרשים להכיר בגבולותיו של חופש זה העולים מנסיבותיו המיוחדות של מחקר מסוים בשל הגבלות תקציביות, הגבלות תשתית, הגנה על קניין רוחני וכדומה.

עקרון החופש האקדמי קיבל ביטוי גם בהמלצה 1762 של מועצת אירופה משנת 2006,⁵⁴ שבה נקבע בין השאר שיש להבטיח חופש מחקר, הוראה, ביטוי אקדמי, החלפת מידע והפצתו ללא כל הגבלה, ויש לשמור על העצמאות המוסדית של האוניברסיטאות.⁵⁵

עקרונות אלו אושרו שוב בסעיף 6 של אמנת ליסבון משנת 2008.⁵⁶

3.2. ארה"ב⁵⁷

ככלל, ההגנה על החופש האקדמי בארה"ב מתבססת בעיקר על פסיקת בתי-המשפט, ופחות על חקיקה מדינית או פדרלית.

3.2.1. חקיקה

דיון ציבורי דומה לזה המתנהל בישראל בעת האחרונה מתנהל בארה"ב כשש שנים. תחילתו של הדיון בקמפיין ציבורי שניהל פרופ' דויד הורביץ, חוקר מהזרם השמרני, שטען שחוקרים ליברליים נוקטים אפליה אקדמית, וביקש לקדם חקיקה של Academic Bill of Rights כדי למנוע אפליה שכזאת. בשנים האחרונות קמפיין זה מקודם בעיקר על-ידי המועצה האמריקנית לנאמנים ובוגרי המוסדות להשכלה גבוהה (ACTA).⁵⁸

ה-Academic Bill of Rights נתקל בהתנגדות חריפה מצד התאחדות הפרופסורים באמריקה (AAUP),⁵⁹ והיא פעלה בכמה דרכים לסיכול מאמציו של הורביץ.

⁵³ [Treaty Establishing a Constitution for Europe](#).

⁵⁴ [Recommendation 1762 \(2006\)](#).

⁵⁵ סעיפים 4.1 ו-4.2 להחלטה.

⁵⁶ [Consolidated Versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union](#), *Official Journal of the European Union* 51, 2008/C 115/01.

⁵⁷ יש לסייג את ההשוואה לארה"ב שכן בארה"ב, שלא כמו בישראל, יש מערכת רחבת היקף של השכלה גבוהה, שבה מוסדות ממשלתיים ומוסדות פרטיים, ואף בין המוסדות הממשלתיים יש לא מעט מוסדות שהם בעלי אג'נדה דתית או פוליטית מסוימת, וסטודנט המבקש ללמוד בהם ער לקיומה של אג'נדה זו ומקבל עליו את השלכותיה.

⁵⁸ ממחקר שניהל גוף זה ופורסם בשנת 2004 עולה שב-50 האוניברסיטאות המובילות בארה"ב דיווחו כ-48% מהסטודנטים שדיוני פאנל הם חד-צדדיים; כ-46% מהסטודנטים דיווחו שפרופסורים נוהגים להביע את עמדותיהם הפוליטיות הפרטיות בכיתה; כ-68% מהסטודנטים דיווחו על פרופסורים שהשמיעו הערות שליליות נגד הנשיא בוש במהלך הבחירות לנשיאות; כ-42% מהסטודנטים דיווחו שרשימות הקריאה משקפות עמדה אחת בלבד בנושאים שנויים במחלוקת; כ-47% מהסטודנטים דיווחו על הערות שליליות מצד פרופסורים על הקונסרבטיבים, 15% דיווחו על הערות שליליות על הליברלים וכ-74% דיווחו על הערות חיוביות בשבח עמדות ליברליות; כ-49% דיווחו שהמרצים נוהגים להעיר הערות פוליטיות במהלך השיעור, אף שאין להן כל קשר לנושא הנלמד. ראו:

⁵⁹ ראו בעיקר בגילוי הדעת המופיע באתר ה-AAUP תחת הכותרת https://www.goacta.org/publications/downloads/PoliticsintheClassroom_.pdf, כניסה אחרונה: 19 בספטמבר 2010.

ב-Academic Bill of Rights מוצעות שלוש זכויות ושלוש חובות:⁶⁰

1. זכות הגישה לקשת רחבה של עמדות מחקריות רציניות;
2. הזכות של הסטודנט להיות מוערך על בסיס הידע והתשובה הסבירה ולא על בסיס אמונתו הדתית ו/או הפוליטית;
3. הזכות להימנע מהשתתפות בהרצאותיו של מרצה המתעקש דרך קבע להביע עמדות בעניינים שנויים במחלוקת, שאין להם כל קשר לנושא הנלמד;
4. חובת אנשי הסגל ליידע את הסטודנטים על קיומן של עמדות מחקריות רציניות השונות משלהם;
5. חובת מוסדות הלימוד לקדם מדיניות המבטיחה שמינוי, קידום או מתן קביעות לאנשי סגל לא יהיו נגועים באפליה על בסיס עמדותיו של המועמד;
6. חובת מוסדות הלימוד להבטיח שחלוקת מלגות לא תושפע מעמדותיו של הסטודנט.

ברמה הפדרלית, הקמפיין לאימוץ ה-Academic Bill of Rights נחל הצלחה חלקית בלבד, שבאה לידי ביטוי בעיקר באימוץ חוק הנגישות וההזדמנויות במוסדות להשכלה גבוהה⁶¹ בשנת 2006 בסנאט. חוק זה הושפע במידה לא מבוטלת מעקרונות ה-Academic Bill of Rights, ונוסחו הסופי משקף שילוב של הכרה מסוימת בצדקת טיעונו של הורביץ ושל ההסתייגויות של ה-AAUP.

סעיף (A)(2)103 קובע שגיוון הדעות הוא אחד המפתחות לעוצמתה של ההשכלה הגבוהה בארה"ב. בצד קביעה זו נקבע בסעיף (B)(2)103 שלכל מוסד אקדמי יש ייעוד שונה, וכל מוסד רשאי לגבש את תוכניותיו האקדמיות לפי מטרותיו החינוכיות. עם זאת, סעיף (C)(2)103 קובע שבמסגרת ייעודו החינוכי של המוסד עליו לקדם פלורליזם אינטלקטואלי והחלפה חופשית ופתוחה של דעות.

סעיף (E)-(D)(2)103 קובעים שלא יופעל כל לחץ על סטודנט שימנע ממנו להציג בחופשיות את עמדותיו, לא תהיה אפליה או סנקציה רשמית כנגד סטודנט בשל עמדותיו הפוליטיות, האידיאולוגיות או הדתיות, וינתן יחס שווה לכל סטודנט, בין השאר בהערכות ובציונים, ללא כל קשר לעמדותיו הפוליטיות או האידיאולוגיות.

בקמפיין לאימוץ חוקים המבוססים על ה-Academic Bill of Rights הועלו הצעות חוק ב-28 ממדינות ארה"ב⁶² במגמה לקדם חקיקה המגבילה את היקף החופש האקדמי. קמפיין זה מבוסס על עמדתם של מלומדים ואחרים המבקשים לקדם גיוון אינטלקטואלי במוסדות הלימוד האקדמיים באמצעות חקיקה המופנית ישירות אל הנהלותיהם של מוסדות הלימוד.

התאחדות הפרופסורים באמריקה (AAUP) נאבקה בקמפיין זה,⁶³ ועד עתה נראה כי מאבקה נוחל הצלחה, שכן רק במדינה אחת (מיזורי), התקבל חוק המבוסס על ה-Academic Bill of Rights. בשאר המדינות הצעות החוק נפלו באחד משלבי החקיקה.

ה-The Emily Brooker Intellectual Diversity Act⁶⁴ של מדינת מיזורי מורה לגוף המתאם בין המוסדות להשכלה הגבוהה (מקביל למל"ג בישראל) לדרוש מהנהלותיהם של המוסדות דיווח שנתי על הצעדים

⁶⁰ על-פי הסיכום המופיע באתר ה-AAUP תחת הכותרת ["The "Academic Bill of Rights" – Coming to Your Campus](#)
⁶¹ [College Access and Opportunity Act, 2006, H.R.609.](#)

⁶² לסקירת מצבם העדכני של חוקים מסוג זה שהוצעו במדינות בארה"ב בשנים 2007-2009 ראו:
http://www.freeexchangeoncampus.org/index.php?option=com_content&task=section&id=5&Itemid=61;
<http://www.campuspeech.org/archive#az>, כניסה אחרונה: 19 בספטמבר 2010.

⁶³ ראו בעיקר בגילוי הדעת המופיע באתר ה-AAUP תחת הכותרת [Academic Bill of Rights \(2003\)](#).

שננקטו במוסד לשם הבטחת גיוון אינטלקטואלי והחלפה חופשית של דעות. החוק אף מדגים סוגים של צעדים שאפשר לכלול בדיווח שכזה: מחקרים להערכת הגיוון האינטלקטואלי הקיים במוסד; הכללת הגיוון האינטלקטואלי בהצהרות על מדיניות המוסד; אימוץ הליכים המאפשרים לסטודנט להתלונן בפני רשויות המוסד על חוסר גיוון אינטלקטואלי; עידוד קיומם של פאנלים בנושאים שונים שבהם יובטח גיוון הדעות והוצאת פרסום שנתי של המשתתפים בפאנלים מסוג זה; נקיטת אמצעים המבטיחים שהפרעות או איומים באלימות לא ימנעו מדובר להביע את עמדתו; הכללת הגיוון האינטלקטואלי בגיבושן של תוכניות לימוד; הכללת הגיוון האינטלקטואלי במדדי ההערכה של הסטודנט; קידום מדיניות שתבטיח שלא תהיה אפליה על בסיס דעות בחלוקת מלגות; אימוץ פרוצדורות המבטיחות שבמקרה של סתירה בין אמונתו של התלמיד למטלות האקדמיות שהוא נדרש למלא תיבחר דרך המאפשרת את השגת היעדים האקדמיים שמטלות אלו נועדו לקדם בלי לפגוע במצפנו של הסטודנט; קידום מדיניות המבטיחה שמינוי אנשי סגל, קידומם או מתן קביעות לא יושפעו מאפליה על בסיס דעות; מינוי מפקח על הגיוון האינטלקטואלי במוסד.

החוק קובע שמוסדות הלימוד יפרסמו את הדיווח באתרי האינטרנט שלהם, ואף יידעו את הסטודנטים על האמצעים שננקטו להבטחת הגיוון האינטלקטואלי ועל הדרכים העומדות לרשותם כדי להתלונן על פגיעה בגיוון האינטלקטואלי במוסד שבו הם לומדים.

3.2.2. פסיקה

בתי-המשפט בארה"ב הכירו בשלושה מקורות להגנה משפטית על החופש האקדמי: חוק, חוזה ומנהג. **חוק** פירושו התיקון הראשון לחוקת ארה"ב, המגן על חופש הביטוי. אף שתיקון זה אינו מגן במפורש על החופש האקדמי, בתי-המשפט בארה"ב ראו בחופש האקדמי "ענף" של חופש הביטוי, ולכן נתנו לו הגנה חוקתית.⁶⁵

חוזה משמעותו מסמכי מדיניות של האוניברסיטאות והמחלקות שבתוכן אשר פורסמו ברבים. בתי-המשפט ראו במסמכים אלו התחייבות חוזית לכל דבר ועניין. לפיכך, כאשר במסמכים אלו הובאו הצהרות הנוגעות לחופש האקדמי של חוקר או מרצה, פגיעה בחופש האקדמי נתפסה כהפרה של התחייבות חוזית זו.⁶⁶

מנהג משמעותו הנוהג המקובל בכלל האוניברסיטאות ואף באוניברסיטה מסוימת. לפי פסיקת בתי-המשפט בארה"ב, נוהג זה, שבא לידי ביטוי בהתנהלות רשויות האוניברסיטה ואף בהצהרותיהם הפומביות של גופים המייצגים את האקדמיה האמריקנית דוגמת ה-AAUP, יוצר מעין "משפט מקובל"

⁶⁴ [House Bill 213, 2007](#).

⁶⁵ הדיון בשאלה אם התיקון הראשון לחוקת חל על החופש האקדמי התפתח בעיקר בשנות ה-50 של המאה הקודמת, בתקופה שבה נדרשו מרצים לחתום על הצהרה שהם אינם חברים בארגונים חתרניים כתנאי להעסקתם. חוקתיותו של תנאי שכזה נדונה לראשונה בפסק-הדין בעניין *Adler v. Board of Education*, 342 U.S. 485 (1952), ושם נקבע שמאחר שהתנאי שולל נקיטת עמדה כללית בלי להראות את הפגיעה הנגרמת לאינטרס של המדינה מנקיטת עמדה זו, הוא בגדר פגיעה בחופש האקדמי, שהוא חלק חיוני מעקרון חופש הביטוי, המוגן בתיקון הראשון לחוקת. לסקירה של פסקי-דין נוספים הקושרים בין עקרון חופש הביטוי לחופש האקדמי ראו:

Rachel Levinson, Senior Counsel, American Association of University Professors, [Academic Freedom and the First Amendment](#), AAUP Summer Institute, July 2007, pp. 2-3; William W. Van Alstyne, "Academic Freedom and the First Amendment in the Supreme Court of the United States: An Unhurried Historical Review", *Law & Contemporary Problems* 53, 1990, p.79.

⁶⁶ *Greene v. Howard University*, 412 F.2d 1128 (D.C. Cir. 1969); Jim Jackson, "Express and Implied Contractual Rights to Academic Freedom in the United States", *Hamline Law Review* 22, Winter 1999, p. 467; AAUP Legal Technical Assistance Guide, "Faculty Handbooks As Enforceable Contracts: A State Guide", 2005 ed..

של האוניברסיטאות שממנו אפשר ללמוד על קיומן של התחייבויות חוזיות בלתי כתובות של כלל החברים בקהילה האקדמית, הנוגעות במידה רבה גם להגנה על החופש האקדמי.⁶⁷
בהקשר זה ניתן משקל רב להצהרה של התאחדות הפרופסורים משנת 1940.⁶⁸ אלו עיקרי ההצהרה:

- א. מערכת ההשכלה הגבוהה נועדה לקדם את טובת הציבור בכללו, באמצעות חקירה חופשית של האמת והפצה חופשית לחלוטין לשה.
- ב. החופש האקדמי חיוני לשם השגת מטרות אלו, והוא חל הן על ההוראה והן על המחקר.
- ג. חופש המחקר משמעותו החופש לקיים מחקר ולפרסם את תוצאותיו, ובלבד שהחוקר ממלא את חובותיו האקדמיות. מחקר בעבור תמורה כספית יתואם עם רשויות המוסד.
- ד. המרצים רשאים לדון בחופשיות בנושאי הלימוד עם תלמידיהם, אך עליהם להימנע מלהציג במהלך ההוראה דעות שנויות במחלוקת שאין להן כל קשר לנושא הנלמד.⁶⁹
- ה. הגבלות על החופש האקדמי הקשורות למטרות דתיות של המוסד וכדומה חייבות להיות מפורשות בעת המינוי לכל תפקיד אקדמי.⁷⁰
- ו. מרצים זכאים לחופש ביטוי מלא כאזרחים, והם זכאים לחופש מפני צנזורה מוסדית. ואולם, עליהם לזכור שלהתבטאויותיהם יש השפעה על תפיסות הציבור בנוגע למקצועם ולמוסד שבו הם מלמדים. לפיכך, עליהם להתבטא בדיוקנות ובריסון הולם, ובתוך כך להפגין כבוד כלפי עמדותיהם של אחרים, ועליהם להדגיש שהם אינם מבטאים את עמדת המוסד שבו הם עובדים.⁷¹

ההגנה של בתי-המשפט על החופש האקדמי התמקדה בהכרה בזכותה של האקדמיה לגבש בעצמה את תוכני הלימוד ללא כל התערבות ממשלתית, ובהגנה על אנשי סגל מפני התנכלויות על רקע פוליטי.
בתי-המשפט ביטלו חוקים האוסרים ללמד את תורת האבולוציה⁷² או חוקים המחייבים מוסד הבוחר ללמד תורה זו ללמד גם את סיפור הבריאה.⁷³ גם הצעות חוק שהוצעו בכמה מדינות בשנים 2004-2009 שמגמתן לעגן בחוק את זכותו של המרצה להציג ביקורת מדעית נגד תיאוריית האבולוציה לא עברו את כל שלבי החקיקה, אלא במדינת לואיזיאנה.⁷⁴

⁶⁷ **Greene v. Howard**, 412 F.2d 1128 (D.C. Cir. 1969) at 1135; **Perry v. Sindermann**, 408 U.S. 593, 601 (1972); **Browzin v. Catholic University of America**, 527 F.2d 843, 848 n. 8 (D.C. Cir. 1975); **Roemer v. Board of Public Works of Maryland**, 426 U.S. 736 (1976); **Tilton v. Richardson**, 403 U.S. 672 (1971); **Bason v. American University** 414 A.2d 522 (D.C. 1980); **Board of Regents of Kentucky State University v. Gale**, 898 S.W.2d 517 (Ky. Ct. App. 1995).

⁶⁸ לנוסח המלא של ההצהרה ראו: <http://www.aaup.org/AAUP/pubsres/policydocs/contents/1940statement.htm>. נוסח זה הוא נוסח משופר של הצהרה קודמת משנת 1915, שהגדירה בהרחבה את עקרון החופש האקדמי, אך היתה כוללת יותר. לנוסח הצהרה זה ראו: <http://www.aaup.org/AAUP/pubsres/policydocs/contents/1915.htm>. בשנת 1970 פרסמה ועדה משותפת להתאחדות הפרופסורים ולארגון המכללות בארה"ב הערות פרשניות להצהרה משנת 1940, וכיום הן נחשבות לפרשנות המוסמכת של ההצהרה. ראו: http://www.aaup.org/AAUP/pubsres/policydocs/contents/1940_statement.htm.

⁶⁹ על-פי ההערות הפרשניות משנת 1970 הוראה זו לא נועדה למנוע מאקדמאים להביע עמדות שנויות במחלוקת, אלא למנוע הצגה מטרידה באופן עקבי (persistently intruding) של עמדות שכאלה כאשר אין להן כל קשר לנושא הנלמד.

⁷⁰ הוראה זו נועדה בעיקר למוסדות אקדמיים כנסייתיים. ואולם, בהערות הפרשניות משנת 1970 צוין שכיום מוסדות אלו אינם מעוניינים עוד בהבחנתם ממוסדות אקדמיים חילוניים, ובשל כך, התאחדות הפרופסורים וארגון המכללות אינם תומכים עוד בהבחנה זו.

⁷¹ על-פי ההערות הפרשניות משנת 1970, הפרה של חובה זו, המעוררת ספקות בנוגע להתאמת המרצה לתפקידו, עשויה לגרום סנקציות של המוסד האקדמי, עד כדי ביטול הקביעות של המרצה. ואולם, כדי שסנקציות מסוג זה תופעלנה יש לוודא תחילה שההתבטאות מדגימה בבירור את חוסר ההתאמה של המרצה לתפקיד, ובתוך כך לבחון את עברו כמרצה וכחוקר.

⁷² **Epperson v. Arkansas**, 393 U.S. 97 (1968)

⁷³ **Edwards v. Aguillard**, 482 U.S. 578 (1987).

⁷⁴ להרחבה ראו בוויקיפדיה, בערך Academic Freedom Bills.

בפרשת Sullivan ⁷⁵ (1991) נדונה חוקתיותן של תקנות שביקשו למנוע מימון פדרלי של מחקר והוראה הנוגעים לתכנון המשפחה ממוסדות אקדמיים שיעודדו במחקר או בהוראה את ההפלול בארה"ב. בית-המשפט העליון קבע שהאוניברסיטאות הן שדה מסורתי של חופש הביטוי שהוא כה מהותי לתפקודה של החברה, שסמכותו של הממשל לשלוט בביטוי בתוך תחומיו של שדה זה באמצעים הקשורים לתקצוב מוגבלת, לפי הנוסח הרחב של התיקון הראשון לחוקת ארה"ב, העוסק בחופש הביטוי.

בפרשת Yacovelli (1999) ⁷⁶ נדחתה עתירה של סטודנטים ואזרחים להסיר מרשימת קריאה שנועדה לשמש בסיס לדיון אקדמי לכל הסטודנטים החדשים של אוניברסיטת צפון-קרוילינה ספר מבוא לקוראן, בטענה שהחופש האקדמי אינו אלא כיסוי פוליטי להפרה של עקרון הפרדת הדת מן המדינה.

בית-המשפט הפדרלי קבע שרשויות האוניברסיטה רשאיות לקבוע שהספק תורם להתפתחות האינטלקטואלית ולפיתוח החשיבה הביקורתית של הסטודנט, ובשל כך אין למנוע מהן לכלול ספר מן הסוג האמור ברשימות הקריאה. עוד נקבע שאין לכפות על המרצה לתת "זמן שווה" לבחינת עמדות אחרות מאלו שהוא מציג בשיעור.

עם זאת, **בפרשת Edwards** ⁷⁷ ו**בפרשת Bishop**, ⁷⁸ שנדונה בהן זכותן של אוניברסיטאות למנוע ממרצים להביע עמדות דתיות בהרצאות אקדמיות, הכירו בתי-המשפט בזכותן של מחלקות להתערב בתכנון של סילבוס של מרצה מטעמים אקדמיים.

קביעה דומה מצאנו גם **בפרשת Hetrick** (1973), ⁷⁹ שבה נדונה עתירה של מרצה שהצהירה בפני הסטודנטים שהיא אם חד-הורית והביעה התנגדות למלחמת וייטנאם כנגד החלטתה של האוניברסיטה שלא לחדש את החוזה עמה. בית-המשפט מצא שהחלטה שלא לחדש את החוזה אינה קשורה בהכרח להצהרותיה של המרצה, אלא לתפיסת ההוראה שלה, שאינה הולמת את יעדיה החינוכיים של האוניברסיטה. עוד נקבע שהחופש האקדמי אינו כולל את זכותו של מרצה שאינו מן המניין לדרוש שסגנון ההוראה שלו יהיה חסין מפני ביקורת ופיקוח מצד הממונים עליו.

בשנות ה-40 וה-50 של המאה הקודמת היו התנכלויות רבות לאנשי סגל אקדמי שהיו חברים במפלגה הקומוניסטית האמריקנית, ואף נחקקו חוקים הדורשים מן המרצים להצהיר שאין הם חברים במפלגה זו. חוקים אלו בוטלו בהוראת בית המשפט העליון **בפרשת Keyishian**. ⁸⁰

ואולם, רבים רואים בפסק-הדין **בעניין Garcetti** ⁸¹ (2006) איום של ממש על החופש האקדמי של מרצים. פסק-דין זה עסק בעורך-דין של התביעה שגילה פגמים בצו חיפוש שהוצג כדי לאפשר השגת ראיות בתיק מסוים, והודיע על כך לעורכי-הדין של ההגנה. העורך-דין פוטר, אך הוא עתר כנגד ההחלטה לפטרו

⁷⁵ **Rust v. Sullivan**, 500 U.S. 173 (1991): "[W]e have recognized that the university is a traditional sphere of free expression so fundamental to the function of our society that the Government's ability to control speech within that sphere by means of conditions attached to the expenditure of Government funds is restricted by the vagueness and over breadth doctrines of the First Amendment".

⁷⁶ **Yacovelli v. Moeser**, Case No. 02-CV-596 (M. D. N.C., Aug. 15, 2002), *aff'd*, Case No. 02-1889 (4th Cir. Aug. 19, 2002).

⁷⁷ **Edwards v. California University of Pennsylvania**, 156 F.3d 488 (3rd Cir. 1998), *cert. denied*, 525 U.S. 1143 (1999).

⁷⁸ **Edwards v. Aronov** 9,26 F.2d 1066 (11th Cir. 1991) גם בפרשת **Edwards v. California University of Pennsylvania**, 6th Cir., August 10, 1998).

⁷⁹ **Hetrick v. Martin**, 480 F.2d 705 (6th Cir. 1973).

⁸⁰ **Keyeshian v. Board of Regents**, 385 U.S. 589 (1967) וראו גם פסק-הדין בעניין אוניברסיטת ניו-המפשייר **(Sweezy v. New Hampshire)**, 354 U.S. 234 (1957), בעמ' 250, שבו הגן בית-המשפט על זכותה של האוניברסיטה להזמין מרצה אורח בעל עמדות מרקסיסטיות חריגות.

⁸¹ **Garcetti v. Ceballos**, 547 U.S., 126 S.Ct. 1951 (2006).

בטענה שהפיטורין פוגעים בחופש הביטוי המוקנה לו על-פי התיקון הראשון לחוקה. בית-המשפט העליון הכריע שכאשר עובד ציבור מתבטא בנושאים הנוגעים למילוי תפקידו, אין הוא מוגן על-ידי התיקון הראשון לחוקה.

שופטי ההרכב היו ערים להשלכות האפשריות של פסיקה זו על החופש האקדמי של מרצים באוניברסיטאות ובמכללות ציבוריות, שכן אף מרצים אלו הם למעשה עובדי ציבור במידה רבה, אך היות שסוגיה זו לא עמדה לדיון בתיק, הותיר אותה בית-המשפט בצריך עיון.

ככל הידוע, מאז פסק-הדין בעניין **Garcetti** ועד היום לא נדרשו בתי-המשפט בארה"ב לשאלה שהועלתה בפרשה זו. עם זאת, יש החוששים שפסיקות הנוגעות לזכותם של מורים בבתי-ספר יסודיים ותיכונים שאימצו את הלכת **Garcetti** ואפשרו לבתי-ספר לשלול את זכותם של מורים להביע עמדות פוליטיות בשיעורים, עשויות ללמד על תוצאותיו העתידיות של דיון בזכותם של מרצים באוניברסיטה לעשות כן.⁸² עדות לממשיות של חשש זה אפשר למצוא בפסיקה של בית-המשפט במדינת קולורדו משנת 2005, שעסקה בפיטוריו של פרופסור שהתבטא בחריפות על כוונת רשויות האוניברסיטה לשנות את מקומו של בית-הספר לרפואה שבאוניברסיטה. בפני בית-המשפט הועלתה הטענה שפרופסורים מחזיקים בזכות חוקתית לחופש אקדמי שאינה נחלתם של עובדי מדינה אחרים, אולם בית-המשפט סירב לקבל טענה זו ואישר את הפיטורין.⁸³

בתי-המשפט בארה"ב מעולם לא נדרשו לשאלה אם קריאה לחרם אקדמי על ארה"ב חוסה תחת כנפיו של החופש האקדמי,⁸⁴ אולם שתי הערות אגב חשובות מלמדות שככל הנראה, קריאה שכזאת אינה מוגנת בשם עקרון החופש האקדמי. הראשונה נאמרה בפרשת **Stastny**,⁸⁵ ולפיה החופש האקדמי אינו מגן על פעילויות המזיקות לפעילותה הראויה של האוניברסיטה או פוגעות בתהליך החינוכי. השנייה נאמרה בפרשת **Holmes**,⁸⁶ ולפיה אין לראות בחופש האקדמי משום מתן רשיון לביטוי בלתי מפקח שאינו קשור לתוכנית הלימודים ומזיק להתנהלותו התקינה של המוסד.

הגבלת התבטאויות שנויות במחלוקת שאינן קשורות לנושא ההוראה או המחקר נדונה בעיקר בערכאות נמוכות. למשל, בפרשת **Piggee**⁸⁷ (2006) נדונה החלטת מכללה שלא לחדש את חוזה ההעסקה עם מרצה שנתנה לתלמידים הומוסקסואליים חוברות המקדמות את הדעה שהומוסקסואליות היא חטא ודוחקות בהומוסקסואלים לתקן את דרכם, ואף הביעה בעל-פה רעיונות אלו בפני התלמידים. בית-המשפט שוכנע שהתבטאויותיה של המרצה הפריעו לתלמידיה ההומוסקסואלים וגרמו להם להירתע מלהשתתף בשיעוריה, ובכך פגעו ביכולתה של המרצה ללמד. לפיכך נפסק שהתבטאויות האמורות אינן חוסות תחת עקרון חופש הביטוי.

בפרשת **Jeffries**⁸⁸ (1995) נדונו פיטוריו של מרצה ששימש ראש מחלקה באוניברסיטה של ניו-יורק בשל התבטאויות אנטישמיות. בית-המשפט אישר את הפיטורין וקבע שהתבטאויות מסוג זה מזיקות לאווירת הלימודים במוסד, ובשל כך הן אינן מוגנות מכוח עקרון חופש הביטוי.

⁸² לסקירה על פסקי-הדין ועל החששות האמורים ראו באתר התאחדות הפרופסורים באמריקה: <http://www.aaup.org/AAUP/protect/legal/topics/firstamendment.htm>, כניסה אחרונה: 7 באוקטובר 2010.

⁸³ **Schrier v. University of Colorado**, 427 F.3d 1253 (10th Cir. 2005).

⁸⁴ ראו רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי, עמ' 36.

⁸⁵ **Stastny v. Bd. of Trustees of Cent. Wash. Univ.**, 32 Wash. App (1982), 239, 250.

⁸⁶ **Clark v. Holmes**, 474 F.2d 928 (7th Cir. 1972)

⁸⁷ **Piggee v. Carl Sandburg College**, 464 F.3d 667 (7th Cir. 2006).

⁸⁸ **Jeffries v. Harleston**, 52 F.3d 9 (2nd Cir. 1995).

לעומת זאת, בפרשת **Dube**⁸⁹ (1990) קבע בית-המשפט בניו-יורק (בצו ביניים) שמרצה שנתן קורס על גזענות וקבע בו שיש שלוש הופעות של גזענות: נאציזם, אפרטהייד וציונות, יוכל לתקוף את החלטת רשויות האוניברסיטה שלא לתת לו קביעות אם יוכיח שהחלטה האמורה התבססה על תוכן הרצאותיו ולא על סיבות אחרות.⁹⁰

בפרשת **Hardy**⁹¹ (2001) קבע בית-המשפט שהחלטה של מכללה שלא לחדש את חוזה העבודה עם עוזר הוראה שהשתמש במילים *nigger* ו-*bitch* בהרצאה על שפה ופרשנות חברתית שבה ביקש להדגים כיצד השפה מאפשרת לחברה לדחוק קבוצות אוכלוסייה לשוליים היא בגדר הפרה של חופש הביטוי האקדמי שלו.

בפרשת **Levin**⁹² (1992) נדונה מדיניותה של אוניברסיטה לאפשר לתלמידים של פרופ' לוי להירשם לקורסים מקבילים כדי להימנע מהשתתפות בשיעוריו ולהקים ועדה לבחינת מעמדו, לאחר שהוא פרסם כמה מאמרים שבהם טען שבממוצע, לבנים הם אינטליגנטים במידה ניכרת משחורים, ואף הציע דרכים לשנות מצב זה. בית-המשפט פסק שמדיניות האוניברסיטה פסולה, שכן היא פוגעת בחופש הביטוי האקדמי של פרופ' לוי, מאחר שלא הוכח שהמאמרים פגעו באווירת הלימוד בכיתות הלימוד שלו.

3.3. אנגליה

באנגליה מקובל לחלק את המוסדות האקדמיים לשתי קבוצות: מוסדות שקמו לפני שנת 1992 ומוסדות שקמו אחריה. ניהולם של מוסדות מן הסוג הראשון מוסדר בעיקר באמצעות **חוק החינוך**⁹³ משנת 1986 ו**חוק הרפורמה בחינוך**⁹⁴ משנת 1988, ואילו ניהולם של מוסדות מן הסוג השני מוסדר בעיקר באמצעות **חוק לימודי ההמשך וההשכלה הגבוהה**⁹⁵ משנת 1992.

חוק החינוך מטיל על רשויות האוניברסיטה ומוסדות הלימוד האקדמיים את החובה להבטיח חופש ביטוי במסגרת החוק לחברי הסגל, לסטודנטים, לעובדים ולמרצים אורחים.⁹⁶ הרשויות נדרשות להבטיח שהשימוש במשרדים ובכיתות לא יישלל מאחד מאלה בשל אמונתו או דעותיו,⁹⁷ לחבר קוד התנהגות שיבטיח את הגשמתן של מטרות אלו⁹⁸ ולנקוט אמצעים ראויים ומועילים לשם הבטחת קיומו של קוד זה.

עיגון סטטוטורי מפורש יותר לחופש האקדמי ניתן בסעיף (1)202 **לחוק הרפורמה במערכת החינוך**. בסעיף זה נקבע שימונו נציבים לאוניברסיטאות, שתפקידם:

א. להבטיח שלחברי הסגל האקדמי יהיה חופש, במסגרת החוק, לבקר, להעלות שאלות, להציג רעיונות חדשניים ושנויים במחלוקת או להביע עמדות לא מקובלות, בלי לחשוש שמא יאבדו את משרתם או זכויות המוקנות להם במוסד שבו הם מועסקים.

ב. לאפשר למוסד לתת השכלה, לקדם לימוד ולהיות מעורב במחקר באופן יעיל ומשתלם מבחינה כלכלית.

⁸⁹ **Dube v. State Univ. of N.Y.**, 900 F.2d 587 (2nd Cir. 1990),

לא למותר לציין שהאוניברסיטה הסירה את הקורס האמור מרשימת הקורסים שבתוכנית הלימודים.

⁹¹ **Hardy v. Jefferson Community College**, 260 F.3d 671 (6th Cir. 2001)

⁹² **Levin v. Harleston**, 966 F.2d 85 (2nd Cir.1992).

⁹³ Education (No. 2) Act 1986.

⁹⁴ Education Reform Act 1988

⁹⁵ Further and Higher Education Act 1992.

⁹⁶ סעיף (1)43

⁹⁷ סעיף (2)43.

⁹⁸ סעיף (3)43.

ג. להבטיח את קיומם של עקרונות הצדק וההגינות במוסד.

לחוק זה יש השפעה מוגבלת על החופש האקדמי באנגליה, בעיקר משום שמאז שנת 1996 לא מונו נציבים.⁹⁹

חוק לימודי המשך וההשכלה הגבוהה אינו דן במפורש בחופש האקדמי, אך בתקנות שנקבעו על-פי נקבעה הוראה דומה לזו שקיימת בחוק הרפורמה בחינוך.¹⁰⁰

בשנת 1998 נחקק באנגליה **חוק זכויות האדם**,¹⁰¹ שבו אומצו למעשה הוראותיה של **האמנה האירופית לזכויות האדם** משנת 1953,¹⁰² ובכך ניתן להוראות האמנה תוקף מחייב באנגליה. בסעיף 10 לאמנה נקבע שכל אדם זכאי לבטא את עצמו בחופשיות. בזכות זו נכללת הזכות להחזיק בדעה, לקבל מידע ורעיונות ולהפיצם, ואסור לרשויות ציבוריות לפגוע בזכות זו.¹⁰³

בשנת 2004 נחקק **חוק ההשכלה הגבוהה**,¹⁰⁴ שבו נקבע בסעיף 31 שימונה מפקח לגישה הוגנת להשכלה הגבוהה, שאחד מתפקידיו יהיה להגן על החופש האקדמי, ובייחוד על החופש של המוסדות לקבוע בעצמם את תוכני הלימוד, את דרכי ההוראה, את דרך הפיקוח על ההוראה ואת דרכי ההערכה של איכות ההוראה.¹⁰⁵

בחוק נקבע כי על המפקח להתחשב במילוי תפקידו בהוראות שימסור לו מזכיר המדינה. יש הסוברים כי סייג זה למעשה מרוקן את סמכות המפקח מתוכן ומאפשר למזכיר המדינה לקבוע את גבולות הפיקוח על החופש האקדמי לפי רצון הממשלה.¹⁰⁶

⁹⁹ Tim Birtwistle, "Academic Freedom and Complacency: The Possible Effects if 'Good Men Do Nothing'", *Education and the Law* 16(4), December 2004, p. 203, at p. 206 (להלן: בירטוויסטל, חופש אקדמי).

¹⁰⁰ [Further and Higher Education Act 1992, The Further Education Corporation \(Former Further Education Colleges\) \(Replacement of Instruments and Articles of Government\) Order 2007](#), schedule 2, section 15.

¹⁰¹ Human Rights Act, 1998

¹⁰² <http://www.hri.org/docs/ECHR50.html>.

¹⁰³ עקרון חופש הביטוי מוגן גם בחוקה האירופית, שממשלת בריטניה חתמה עליה, אך היא לא אושרה בפרלמנט. ראו בירטוויסטל, חופש אקדמי, עמ' 208.

¹⁰⁴ [Higher Education Act 2004](#)

¹⁰⁵ סעיף 32(2).

¹⁰⁶ בירטוויסטל, חופש אקדמי, עמ' 207.

3.4. גרמניה

המסורת הגרמנית מכירה בזכותם של מרצים לנסות ולשכנע את תלמידיהם לאמץ את עמדותיהם האידיאולוגיות והפוליטיות, כל עוד הדבר נעשה בתוך כיתת הלימוד.¹⁰⁷ מסורת זו עוגנה בסעיף 3(5) של חוק-היסוד של גרמניה:¹⁰⁸

Arts and sciences, research and teaching shall be free. The freedom of teaching shall not release any person from allegiance to the constitution.

לדעת רובינשטיין, הסייג שבסיפא של הסעיף, הקובע שהחופש האקדמי אינו פוטר אקדמאים מן הנאמנות לחוקה, נועד מלכתחילה למנוע ממרצים להפיץ את האידיאולוגיה הנאצית.¹⁰⁹

בשנת 1999 נחקק חוק ההשכלה הגבוהה,¹¹⁰ ובשנת 2004 הוא תוקן. בחוק זה נקבעו הוראות מפורטות יותר לשם יישומו של הסעיף האמור.¹¹¹ הוא קובע שהמדינה והמוסדות להשכלה גבוהה יהיו אחראים לכך שבמוסדות האקדמיים יכובדו הזכויות שנקבעו בסעיף 3(5) לחוקה.

החוק אף מגדיר בפירוט את המושגים "חופש המחקר" ו"חופש ההוראה" שבחוקה. חופש המחקר מוגדר כחופש לקבוע את שאלת המחקר, את המתודולוגיה שנבחרה לשם קיומו ואת הערכת הממצאים. גוף מתאים מטעם האוניברסיטה אומנם רשאי לקבל החלטות בענייני המחקר, אך רק במידה שהחלטות אלו נוגעות לארגון פעולות המחקר, לקידום פרויקטים מחקריים ולהתמקדות במחקר בשדה מסוים, ובלבד שלא יהיה בהן כדי לפגוע בחופש האקדמי כפי שהוגדר לעיל.¹¹²

חופש ההוראה מוגדר כחופש הנוגע לתוכן הקורס, לשיטות ההוראה ולזכות להביע עמדה מקצועית. גוף מתאים מטעם האוניברסיטה אומנם רשאי לקבל החלטות בענייני ההוראה, אך רק במידה שהחלטות אלו נוגעות לארגון ההוראה במוסד האקדמי ולאיימוץ תקנות הנוגעות לבחינות ולהערכת התלמידים, ובלבד שלא יהיה בהן כדי לפגוע בחופש האקדמי כפי שהוגדר לעיל.¹¹³

ואולם, יש להדגיש שבסקירה שלעיל מובאת תמונה חלקית בלבד, משום שמאז שנת 2006 הועברה הסמכות לחוקק חוקים בענייני חינוך למדינות הפדרציה, ולכל מדינה יש חוקי חינוך משלה, העוסקים בין השאר בעקרון החופש האקדמי.

בפסק-דין מנחה משנת 1994¹¹⁴ קבע בית-המשפט הפדרלי לחוקה שבכדי להבטיח פעילות אקדמית שתחתור אל האמת ללא מעצור, יש להקנות למוסדות האקדמיים חופש מהתערבות חיצונית.

עם זאת, נקבע שהחופש האקדמי חל רק על התנהגויות, החלטות ותהליכים המבוססים על הכללים האקדמיים של חיפוש ידע וניתוח משמעותו. חופש אקדמי יוקנה לכל עיסוק שהוא עניין לפעילות

¹⁰⁷ Walter P. Metzger, *Academic Freedom in the Age of the University*, New York, Columbia University Press, 1955.

¹⁰⁸ [Basic Law for the Federal Republic of Germany](#), German Bundestag official translation, Berlin 2008, Art. 5(3).

¹¹⁰ [HOCHSCHULRAHMENGESETZ – HRG](#).

¹⁰⁹ ראו רובינשטיין, חופש הביטוי האקדמי, עמ' 7.

¹¹¹ סעיף 4(1).

¹¹² סעיף 4(2).

¹¹³ סעיף 4(3).

¹¹⁴ [BVerfGE 90, 1-22 Book about war guilt Decision of the First Senate 1 BvR 434](#). ראו גם רובינשטיין, חופש הביטוי, עמ' 7-8.

אקדמית לפי שיקול דעתו של בית-המשפט, אך הקביעה אם מחקר מסוים לוקה מבחינת יישום אמות המידה האקדמיות נתונה בלעדית לקהילה האקדמית.

עוד נקבע בפסק-דין זה שהחופש האקדמי מגן גם על דעות מיעוט, על טיעונים מוטים ועל תיאוריות שאינן מתמודדות כראוי עם תיאוריות מנוגדות. ואולם, מחקר או דיון המתעלמים בשיטתיות מעמדות הסותרות את דעת החוקר או המרצה לא יקבלו הגנה. אין בכך כדי לשלול את ההגנה ממחקר או דיון מוטעה, כל עוד הטעות נעשתה בתום לב והפעילות האקדמית נועדה לשם חקר האמת, ולא לשם תעמולה בעבור עמדה פוליטית מסוימת.

לפי עקרונות אלו קבע בית-המשפט שהחלטת הממשל הגרמני לכלול ספר שבו נטען כי מלחמת העולם השנייה נכפתה על גרמניה ברשימת הספרים "המסכנים את הקהל הצעיר" אינה פוגעת בחופש האקדמי.

3.5. צרפת

בסעיף L951-1 לקוד החינוך של צרפת¹¹⁵ נקבע שאנשי הסגל האקדמי נחשבים לעובדי ציבור לכל דבר ועניין וחלות עליהם החובות המוטלות על עובדי הציבור, ובהן החובה לנהוג בעת מילוי תפקידם באופן ניטרלי, שאינו מוטה לטובת עמדה פוליטית או דתית מסוימת.

ואולם, בסעיף L952-2 לקוד החינוך של צרפת¹¹⁶ נקבע כדלקמן:

teachers-researchers (university professors and assistant professors), researchers and teachers are **fully independent** and enjoy **full freedom of speech in the course of their research and teaching activities**, provided they respect, following university traditions and the dispositions of this code, principles of tolerance and objectivity.

הקוד מקנה אפוא עצמאות וחופש מלאים לחוקרים ולמרצים, אך קובע שני סייגים לחופש האקדמי:

א. החופש האקדמי יחול רק על פעילות הקשורה ישירות למחקר או להוראה.

ב. החופש האקדמי מותנה בכיבוד הוראות הקוד ועקרונות של סובלנות ואובייקטיביות.¹¹⁷

3.6. אוסטרליה

באוסטרליה אין חקיקה פדרלית או מדינתית העוסקת בחופש האקדמי, ומבחינה חוקית אין להבחין בין חופש הביטוי של כל אזרח, המוגן בעיקר ברמה המדינתית,¹¹⁸ לחופש הביטוי האקדמי.

ההגנה על החופש האקדמי נעשית באוסטרליה בהסכמים קיבוציים של האוניברסיטאות עם אנשי הסגל האקדמי. לדעת רבים הגנה זו אינה מספקת מענה ראוי לאיומים על החופש האקדמי באוסטרליה.¹¹⁹

¹¹⁵ ראו: <http://www.fonction-publique.gouv.fr/article518.html?artsuite=7>, כניסה אחרונה: 17 באוקטובר 2010. ¹¹⁶ [Code de l'éducation](#).

¹¹⁷ בהקשר זה יש לציין שסעיף L151-2 לקוד החינוך קובע שהמדינה תכבד את חופש הוראה של כל מורה ולא תתערב בתוכני ההוראה, אך נראה שסעיף זה חל בעיקר על מורים בבתי-הספר היסודיים ובתיכונים. לסקירה כללית ביותר של ההגנה החוקתית והחוקית על עקרון החופש האקדמי במדינות אירופה ראו:

Terence Karran, "[Academic Freedom in Europe: A Preliminary Comparative Analysis](#)", *Higher Education Policy* 20, 2007, pp. 289-313.

¹¹⁸ ראו למשל סעיף 16 לחוק זכויות האדם של מחוז הבירה (Human Rights Act 2004) וסעיף 15 למגילת זכויות האדם וחובותיו של מדינת ויקטוריה (Charter of Human Rights and Responsibilities Act 2006).

ההשכלה הגבוהה באוסטרליה כפופה למועצת המחקר האוסטרלית. המועצה נתונה ללחצים פוליטיים שעל-פי רוב מביאים להטיית המחקר לצרכים מסחריים.¹²⁰ חוקים שנועדו למלחמה בטרור הצדיקו בגינה בחופש האקדמי, למשל חקירת סטודנטים ששאלו או רכשו ספרים העוסקים בטרור, ואף הורדה של ספרים מסוג זה ממדפי הספריות באוניברסיטאות.¹²¹

בשלהי שנת 2008 מינה הפרלמנט של אוסטרליה ועדת בדיקה לבחינת סוגיות אחדות הנוגעות למערכת ההשכלה הגבוהה באוסטרליה, ובהן הצורך בשינויי חקיקה הנוגעים לעיגונו של עקרון החופש האקדמי בחקיקה.¹²² בקשה זו עלתה בין השאר בעקבות טענות בדבר הטיה פוליטית במוסדות להשכלה גבוהה באוסטרליה. בהקשר זה בחנה הוועדה את האפשרות לאמץ את ה-Academic Bill of Rights האמריקני, אך נטתה לדחות את הרעיון, הן בשל ההערכה שההטיה הפוליטית באוסטרליה אינה חריפה כפי שהיא בארה"ב, והן מחשש שמא אימוצו של ה-Academic Bill of Rights יוביל בסופו של דבר להגבלות קשות מדי על החופש האקדמי.¹²³

הוועדה בחנה גם את האפשרות לאמץ את הסעיף שבחוק החינוך בניו-זילנד¹²⁴ בעניין החופש האקדמי. סעיף זה קובע שישמור החופש האקדמי, שפירושו בין השאר:

- א. החופש להטיל ספק בעמדות המקובלות ולבחון אותן, להעלות רעיונות חדשים ולהביע עמדות שנויות במחלוקת או לא פופולריות.
- ב. החופש להיות מעורב במחקר.
- ג. החופש לקבוע את הנושאים שיילמדו.
- ד. החופש להעריך את התקדמות הסטודנטים בדרך שמקדמת את הלמידה לפי שיקול הדעת של המוסד.
- ה. החופש למנות את סגל ההוראה לפי הכללים שתקבע הנהלת המוסד.

עם זאת, החוק מוסיף סייגים שלפיהם החופש האקדמי ישמש בדרך שהולמת את הצורך להבטיח את שמירת העקרונות האתיים של האקדמיה ואת הפיקוח על שמירתם, ואת הצורך להבטיח ניהול אחראי של המוסדות ושימוש הולם במשאבים המוקצים להם.¹²⁵

הוועדה אומנם רשמה לפנייה שהוראות אלו סבירות ומתקבלות על הדעת,¹²⁶ אולם כאמור, היא נמנעה מלהמליץ על אימוצן. למעשה, הוועדה החליטה ברוב דעות להימנע ממתן המלצות קונקרטיות בנושא זה. לפי עמדת המיעוט בוועדה,¹²⁷ צריך לקבוע בחקיקה שלושה עקרונות מרכזיים:

¹¹⁹ George Williams and Anthony Mason, "Charter Required to Protect Academic Freedom", *Advocate* 15, No. 5.

¹²⁰ *Canberra Times*, 2008, [New Laws whittle Away Academic Freedom](#).

¹²¹ שם.

¹²² לדוח הוועדה ראו: http://www.aph.gov.au/senate/committee/eet_cte/academic_freedom/report/report.pdf (להלן: דוח הוועדה באוסטרליה).

¹²³ דוח הוועדה באוסטרליה, עמ' 41.

¹²⁴ Education Act 1989 No 80 (as at 27 September 2010), Public Act, [sec. 161](#).

¹²⁵ בהקשר זה יש לציין שחוקת ניו-זילנד מקנה למוסדות להשכלה גבוהה מעמד מיוחד, שכמעט אין דומה לו בחקיקה בנושא זה בעולם. לפי החוקה תפקידן של האוניברסיטאות הוא בין השאר לשמש כגופי ביקורת וכמצפון של החברה. ראו שם, סעיף [\(v\)\(a\)\(4\)162](#).

¹²⁶ דוח הוועדה באוסטרליה, עמ' 37.

¹²⁷ להרחבה ראו שם, עמ' 43-62.

א. תובטח זכותם של סטודנטים שלא להיות מופלים על בסיס דתם, תרבותם, אמונותיהם או דעותיהם הפוליטיות;

ב. תובטח הצגה ראויה בפני הסטודנטים של כל קשת הדעות ונקודות המבט בנושא מסוים, באופן שיבטיח "זמן אוויר" הולם לכל עמדה;

ג. תובטח שקיפות בנוגע למימון של כל פעילות מחקרית שמקורו מחוץ לגבולות אוסטרליה.

לאחרונה דווח כי מפלגת העבודה האוסטרלית נעתרה לבקשת מחלקת החינוך בטריטוריה הלאומית לקדם חקיקה שתגבה את החופש האקדמי, אך ככל הידוע, טרם התקבל חוק בנושא זה.¹²⁸

3.7. דרום-אפריקה

חופש הביטוי האקדמי מעוגן בחוקת דרום-אפריקה כאחד מביטויי המובהקים של עקרון חופש הביטוי. וכך נאמר בחוקה:¹²⁹

Everyone has the right to freedom of expression, which includes... academic freedom and freedom of scientific research

החוקה מסייגת את חופש הביטוי בקובעה שהוא לא ישמש להגנת ביטויים שהם בגדר תעמולה למלחמה, הסתה לאלימות או דברי שנאה על בסיס גזע, דת, אתניות או מגדר, המהווים הסתה שעלולה לגרור אלימות.¹³⁰

3.8. יפן

החופש האקדמי קיבל ביפן הכרה חוקית רק לאחר מלחמת העולם השנייה, עם ניסוחה של חוקת יפן וכניסתה לתוקף בשנת 1947.

סעיף 23 לחוקה קובע בקיצור נמרץ: Academic freedom is guaranteed.

סעיף 52 לחוק החינוך בבתי-הספר¹³¹ קובע שתפקידן של האוניברסיטאות, כמרכזים להקניית ידע, לכוון את פעילותן לשם חקר האמת והפצתה, בצד הקניית תרבות כללית ופיתוח יכולת אינטלקטואלית, מוסרית וטכנית בקרב התלמידים.

סעיף 8 לחוק-היסוד בענייני החינוך קובע שהקניית מודעות פוליטית נחשבת אף היא לאחת ממטרות החינוך שהגשמתן מוטלת על כל מוסדות החינוך ביפן, אולם על המוסדות להימנע מחינוך פוליטי המכוון נגד מפלגה מסוימת, אשר יפגע בניטרליות של מוסדות הלימוד.¹³²

חוק עובדי הציבור במערכת החינוך עוסק בעצמאות המוסדית של המוסדות להשכלה גבוהה, וקובע שיש לשמור על עצמאותם המוסדית של המוסדות בעניין מינוי נשיא, חברי סגל, הפיקוח על התלמידים וניהול משאבי המוסד.¹³³

¹²⁸ ראו: <http://www.theaustralian.com.au/higher-education/law-to-back-academic-freedom/story-e6frgcjx-1225783534874>, כניסה אחרונה: 31 באוקטובר 2010.

¹²⁹ Constitution of the Republic of South Africa Act No. 108 of 1996, [סעיף 16\(d\)](#), ¹³⁰ שם, סעיף 16(2).

¹³¹ School Education Law (Law No. 26 March 31, 1947).

¹³² Fundamental Law of Education (Law No. 25, March 31, 1947).

פסק-הדין המנחה בעניין החופש האקדמי ביפן עד היום הוא פסק-הדין בעניין שחקני תיאטרון "פופולו".¹³⁴ פרשה זו התגלגלה כעשר שנים בכמה ערכאות ביפן עד שהגיעה לבית-המשפט העליון, ועוררה סערה ציבורית. היא החלה בעקבות הצגה שהעלו סטודנטים באחד מאולמות ההרצאות שבאוניברסיטת טוקיו. ההצגה הועלתה ביום המאבק בקולוניאליזם, וביטאה מחאה של ארגוני עובדים על מדיניות הפרטה, פיטורי עובדים ופתיחה בהליכים פליליים נגד פעילי שמאל שהואשמו באחריות לתאונות שעלו בחיי אדם.

במהלך ההצגה זיהו חלק מאנשי הסגל והסטודנטים שוטרים אחדים בקרב הקהל, ובעקבות זאת התפתחה תגרה שהובילה לכניסת המשטרה לתוך האוניברסיטה ולמעצר ברוטלי של תוקפי השוטרים. במשפט שנוהל נגד התוקפים התגלתה נוכחות מתמדת ועקבית של המשטרה בתוך האוניברסיטה, ובכלל זה מעקב אחר מרצים ותוכני לימוד. השאלה המרכזית שנדונה היתה אם המשטרה הפרה את החופש האקדמי של האוניברסיטה.

בית-המשפט העליון פסק¹³⁵ שסעיף 23 לחוקה מכיר בזכותו של כל אזרח לחופש אקדמי השולל התערבות של המדינה בכל פעילות אקדמית, בין שהיא מנוהלת במסגרת מוסד אקדמי ובין שהיא מנוהלת מחוצה לו. כמו כן, סעיף 52 לחוק החינוך מקנה זכות מיוחדת לחופש אקדמי, הניתן הן למוסדות להשכלה גבוהה בהיבט המוסדי והן לחברי הסגל האקדמי ולסטודנטים בהיבט האישי, הנוגע לחופש של כל חוקר לקיים בחופשיות את מחקריו, להפיץ את תוצאותיהם ולהורות לפי שיקול דעתו, ולחופש של הסטודנט לרכוש ידע אקדמי מן המרצים.¹³⁶

עם זאת, בית-המשפט הבהיר שהחופש האקדמי נועד אך ורק לשם קידומן של המטרות שלשמן הוא קיים. לפיכך, אספה שפתוחה לציבור הרחב ואינה נושאת אופי אקדמי מובהק, לא תזכה להגנה מכוח עקרון החופש האקדמי אך ורק משום שהיא מתקיימת בין כתליו של מוסד אקדמי.

בחוות הדעת המשלימה לפסק-הדין הוסיף השופט Katsumi Tarumi שקשה ביותר לקבוע איזו פעילות היא אקדמית ואיזו אינה אקדמית, ובדרך כלל תינתן לקהילה האקדמית הזכות להכריע בעניין זה. ואולם, כאשר הנושא הופך לסוגיה משפטית העומדת לדיון בפני בית-המשפט, יכריע בית-המשפט בשאלה זו מתוך התחשבת בעמדות הנשמעות בקרב הקהילה האקדמית.

השופט Tarumi סבר שיש להבחין בין פעילות הקשורה לנושא הנלמד ונעשית בהזדרכת המרצים לפעילות שאינה כזאת. לכן, לדעתו, הצגת תיאטרון שמציגים תלמידי החוג לדרמה עשויה להיות מוגנת מכוח עקרון החופש האקדמי, ואילו הצגה של תלמידי הפקולטה למשפטים למשל לא תהיה מוגנת בשם עיקרון זה אלא אם כן היא קשורה לנושאים הנלמדים בפקולטה והיא מועלית לפי הוראות המרצים.

¹³³ Educational Public Employees Special Code, סעיפים 5, 6, 9, 10.

¹³⁴ **Tokyo Public Prosecutor v. Senda**. לתיאור העובדות שהובילו לפתיחים ההליכים בתיק זה ראו:

Hiroshi Itoh, *The Japanese Supreme Court: Constitutional Policies*, New York 1989, pp. 123-130.

¹³⁵ לנוסח מתורגם של פסיקת בית-המשפט העליון ראו: <http://www.courts.go.jp/english/judgments/text/1963.05.22-1956-A-No.2973.html>. לדיון נרחב בפסיקה זו ראו:

Saikō Saibansho, Hiroshi Itoh and Lawrence Ward Beer (eds.), *The Constitutional Case Law of Japan: Selected Supreme Court Decisions, 1961-70*, Seattle, University of Washington Press, 1978, Chapter 4, pp. 117-157.

¹³⁶ יש להדגיש שעמדה זו של בית-המשפט אינה מקובלת על מקצת המלומדים ביפן, ויש הסבורים שאת החופש האקדמי יש להקנות אך ורק לחברי הקהילה האקדמית. בעניין זה ראו:

Hiroshi Itoh, *The Japanese Supreme Court: Constitutional Policies*, New York 1989, pp. 119-120.

השופט אף ציין שההצגה הועלתה באולם הרצאות של האוניברסיטה, אולם הסטודנטים לא הבהירו לרשויות האוניברסיטה את המטרות שלשמן הם מבקשים את האולם. בנסיבות אלו, האוניברסיטה אינה יכולה לטעון להפרה של ההיבט המוסדי של החופש האקדמי שלה בעצם התערבותה של המשטרה, משום שהפעילות בכללה לא היה עשויה להיחשב לפעילות מטעם האוניברסיטה.

לבסוף, השופט Tarumi הדגיש שסטודנטים או מרצים לא יוכלו לחסות תחת כנפיו של עקרון החופש האקדמי אם הם עצמם מפרים אותו. כך, אם סטודנטים מונעים את כניסתו של מרצה לכיתה על-ידי חסימת דלת הכיתה בשולחנות, הם לא יוכלו לטעון שכוח משטרה שנכנס לאוניברסיטה כדי לאפשר את הלימודים הסדירים בה מפר את החופש האקדמי. במקרה שנדון בפניו, הפגנה פוליטית במהלך שעות הלימודים, שמשבשת את הלימודים ופוגעת באווירת הלימודים הראויה, פוגעת גם בחופש האקדמי, ובשל כך מארגניה לא יוכלו לבקש הגנה על "זכותם" לקיים את ההפגנה בשם עקרון החופש האקדמי.

